

**ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ
ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

**ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ
В СИСТЕМІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ
УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти –другий (магістерський)

**Виконала: студентка 6 курсу, 613 групи
Микитюк Христина**

**Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент Бигар Г.П.**

**До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4/1 від 9 листопада 2021 р**

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В СИСТЕМІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ	8
1.1. Теорія громадянського виховання в соціально-історичному контексті.....	8
1.2. Громадянське виховання як один з факторів розвиваючого виховуючого впливу на особистість.....	24
1.3. Специфіка громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку.....	30
1.4 Роль позакласної роботи у громадянському вихованні учнів початкової школи.....	45
Висновки до першого розділу	50
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В СИСТЕМІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	51
2.1. Діагностика вихованості громадянського виховання молодших школярів в системі позакласної роботи (констатувальний експеримент).....	51
2.2. Основні принципи, форми громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку у позакласній діяльності.....	62
2.3.Інноваційні методи громадянському вихованні дітей молодшого шкільного віку у позакласній роботі.....	76
Висновки до першого розділу	85
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	89
ДОДАТКИ	102

ВСТУП

Зміцнення соціально-економічної бази, підвищення добробуту населення України, стабільність в політичній обстановці, залежать від виховання нового покоління, громадянсько-освіченого і гармонійно розвиненого.

Досліджувана проблема громадянського виховання учнів є досить актуальною, оскільки якраз школа покликана виховати справжнього громадянина, патріота своєї держави, який знає свої права та обов'язки. Реалізація цих вимог віднайшла відображення у державних документах, а саме: «Законі України «Про виховання дітей та молоді», Державній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепції громадянської освіти в школах України», «Концепції позакласної освіти, виховання»» [48]. У концепції громадянського виховання зазначається: «що держава покладає на педагогів такі завдання: виховання свідомого громадянина, патріота; формування у молоді потреби та вміння жити у громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, екологічної культури тощо» [49].

Першим досліджував проблему громадянського виховання В.О.Сухомлинський, його ідеї є орієнтиром для наступного вдосконалення процесу громадянського виховання на новітньому етапі. Досить багато наукових досліджень присвячено даній проблемі: «наукові підходи до виховання громадянських якостей соціально-активної особистості представлені» у дослідженнях І. Беха, Н. Бібік, І. Зязюна, О. Кононенко, Н. Косаревої, В. Кременя, Л. Крицької, О. Сухомлинської, К. Чорної, М. Шиманського та ін.; «питання розвитку громадянської освіти та виховання» висвітлені у роботах М. Бургіна, Г. Єгорова, Н. Лавриненко, В. Оржехівської, М. Рогозіна, І. Пекач К.А., Тараненко та ін.

Різні аспекти проблем громадянського виховання на сучасному етапі також розглядали такі дослідники, як М. Боришевський, О. Вишневський, Т.

Дем'янюк, Б. Павленик, О. Сухомлинська, К. Чорна та ін., які стверджували, «про те, що громадянське виховання потребує аналізу, наукового та творчого представлення, прикладного забезпечення та розроблення інноваційних технологій у відношенні з модернізацією освіти в світлі Концепції нової української школи та новітніми побажаннями суспільства. Усе це потребує шукання сучасних педагогічних технологій, форм, методів та засобів у формуванні громадянських якостей вихованців закладів загальної середньої освіти».

На думку Н.М. Бібік: «дану освітньо-виховну діяльність з підростаючим поколінням треба розпочинати з раннього дитинства як найбільш сприятливого для формування соціальної відповідальності і творчої активності, інакше кажучи, громадянськості. У більшості сформованих думок закладена думка, що основи знань про громадянські якості особистості у дитини необхідно закладати в сім'ї ще в дитячому дошкільному закладі, в загальноосвітній школі.

Виходячи із загальноприйнятої теорії про можливість раннього формування особистісних якостей дитини в навколишньому середовищі різними засобами під час педагогічно діяльності вчені – педагоги досить уважно ставляться до пошуку засобів, що забезпечують формування громадянських якостей особистості» [7].

А саме, у позакласній роботі в мікросоціумі школи більш ефективно, з урахуванням вікових особливостей дітей, забезпечується педагогічно керована, регульована діяльність з громадянського виховання дітей. Вона приймається за макро соціум, так як дозволяє дитині більш ефективно пізнати, освоїти і прийняти навколишнє соціальне середовище, сферу діяльності.

Іншим фактом, що підтверджує доцільність включення в громадянське виховання позакласної роботи як формуючого засобу, є проблеми сімейного соціуму дитини.

Так, наприклад, очевидно, що на тлі сімейного соціуму, в тому числі і благополучного, найчастіше спостерігається відсутність регулярної взаємопов'язаної між усіма членами сім'ї діяльності, спрямованої на громадянське виховання молодшого школяра.

На основі педагогічного досвіду К.І.Чорної, можна стверджувати що: «сформовані ознаки громадянського виховання у дітей молодшого шкільного віку в умовах позакласної діяльності проявляються: потреби в активній участі в урочистих заходах; в прагненні до виходу з особистісної байдужості, апатії, по відношенню до найближчого оточення в макро і мікро світі, обумовлених соціально-економічною нестабільністю; в усвідомленні особистісної відповідальності перед дитячим і дорослим колективом в сьогоденні і майбутньому; в потребі реалізувати власні можливості в різних видах позитивної діяльності; в прояві естетичних норм у процесі творчої діяльності; у потреби у виконанні громадських доручень; у прояві морально-етичних особистісних якостей у процесі спілкування з дорослим і дитячим світом; в прагненні підвищити екологічний статус рідного міста, селища за рахунок актуалізації даної проблеми літературної, образотворчої, трудової діяльності; в прагненні нести особисту відповідальність за збереження історичних, військово-патріотичних, архітектурних пам'яток в умовах рідного краю; у відображенні особистісних патріотичних прагнень при різних видах індивідуальної і суспільної діяльності» [118].

Отже, на думку К.А. Пекач «громадянське виховання розуміється «сукупність інтегрованих якостей особистості молодшого школяра, що проявляються в різних видах творчої діяльності і відносинах кожного індивіда при виконанні основних соціально-рольових функцій – усвідомленої законослухняності, патріотичної відданості своїй батьківщині, в справді вільної і чесної прихильності до загальноприйнятих норм, до морально-культурних цінностей при виконанні різноманітних функцій у сферах сімейно-побутових, міжнаціональних і міжособистісних відносин» [91, с.201].

Позакласна робота як засіб формування елементів громадянськості розуміється як об'єднаний комплекс дитячих заходів «джерело», спрямованих на формування патріотичних, екологічних, моральних, естетичних, знань, умінь і навичок у особистості дитини молодшого шкільного віку в умовах шкільної території.

Актуальність даної проблеми спонукало до вибору теми дослідження: «Громадянське виховання в системі позакласної роботи учнів початкової школи».

Мета дослідження: визначення організаційно-методичного забезпечення громадянського виховання молодших школярів в системі позакласної роботи початкової школи.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати зміст громадянського виховання у науковій літературі;
2. Визначити особливості громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку;
3. Здійснити емпіричне дослідження стану громадянського виховання молодших школярів в системі позакласної роботи початкової школи;
4. Розкрити організаційно-методичне забезпечення громадянського виховання молодших школярів в системі позакласної роботи початкової школи;

Об'єкт дослідження: громадянське виховання молодших школярів в системі позакласної роботи початкової школи

Предмет дослідження: організаційно-методичне забезпечення громадянського виховання учнів початкової школи в системі позакласної роботи.

Для досягнення поставлених завдань дослідження використовувався комплекс методів: науково-теоретичний аналіз педагогічної, психологічної та методичної літератури з досліджуваної проблеми; анкетування, спостереження, бесіда, синтез і узагальнення.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що проаналізовано та

обґрунтовано загальноприйняті теоретичні підходи та педагогічна практика розвитку громадянських якостей дітей молодшого шкільного віку з позакласної діяльності.

Практична значимість дослідження полягає в розробці та використанні програмного забезпечення в процесі формування громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку засобами позакласної діяльності в умовах школи, поглибленні змісту освіти, орієнтованої на виховання громадянських якостей особистості дитини молодшого шкільного віку у позакласній та діяльності.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В СИСТЕМІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ

1.1. Теорія громадянського виховання в соціально-історичному контексті

Наукові дослідження і практика виховної роботи в сучасній сфері людських відносин показали, що досягнення науки про громадянське виховання у вітчизняній і зарубіжній психології та педагогіки в сфері людських відносин завжди знаходяться в центрі уваги прогресивної науки.

Результати педагогічних досліджень свідчать про те, що соціально-економічні перетворення спричинили за собою зміни в духовно-моральному розвитку, а саме: в інтелектуальному, культурному і моральному розвитку, оскільки саме в ньому діти проходять найважливіший етап громадянськості, усвідомлюючи, приймаючи або заперечуючи суспільно значущі цінності.

Як стверджує К.А. Пекач «діти, особливо в молодшому шкільному віці відрізняються яскраво вираженими індивідуальними уподобаннями в будь-якої творчої діяльності, що має патріотичні, екологічні, естетичні, етичні напрямки. З іншого боку, процес громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку в умовах позакласної діяльності у зв'язку з соціально-економічними перетвореннями ускладняється із-за відсутності бажання у висококваліфікованих вчителів брати участь у позакласній роботі; зниженням якості навчання і професійної підготовки; збільшенням соціально-психологічної дистанції між вчителями та адміністрацією; відсутністю єдиної позакласної виховної системи» [87, С.119].

Серйозною проблемою в громадянському вихованні є відсутність культури організації виховання, нових технологій і методології позакласної виховної роботи, психолого-педагогічних установок, що відповідає сучасним соціально-економічним, духовним і освітнім умовам розвитку суспільства.

Різко загострилася проблема раціонального використання позанавчального часу у дітей молодшого шкільного віку в інтересах позитивної спрямованості виховання і культурного розвитку. Перевантаженість дітей молодшого шкільного віку навчальними заняттями і домашніми поурочними завданнями, відсутність достатньої кількості часу для відновлення фізичних сил в умовах погіршення якісних показників життя (різке зниження кількості і якості харчування, зростання стресових ситуацій та ін.) вкрай негативно позначаються на дитячому фізичному і психічному стані здоров'я.

Одночасно ці обставини в життєдіяльності дитини молодшого шкільного віку призводять до різкого відчуження від освоєння прийняття і присвоєння культурно-історичних цінностей формуються в процесі позакласної діяльності. У зв'язку, з чим колектив вчителів батьків та інших фахівців, що мають відношення до позакласної діяльності, покликані допомогти дітям у формуванні у них відповідальності і творчої активності, що лежать в основі громадянського виховання. Розглядаючи проблему громадянського виховання молодших школярів, необхідно перш відзначити її історичні витoki, й так, повагу до держави, законослухняність, вільний розвиток особистості пов'язано з іменами Платона, Аристотеля, Руссо [116].

У зарубіжній педагогіці теорія громадянського виховання знаходить місце в працях німецького педагога Г. Кершенштейнера, який відзначав необхідність цілеспрямованого формування громадянськості.

Громадянські якості особистості в працях видатних вчених визначалися набором базових цінностей, виходячи з пануючого в даному суспільстві світогляду, розуміння сутності і призначення людини, яке воно проголошує і проводить в соціальному житті. Так, наприклад, класиком вітчизняної педагогіки К. Д. Ушинським втілювалася в життя ідея народності у вихованні, сформульована з урахуванням особливостей менталітету, розвитку національної самосвідомості, виховання громадянина.

Він зазначав, «кожен народ має свою мову, свою культуру, традиції, свій власний ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особистостях. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характеру, визначається його суспільним життям, розвивається разом з його розвитком» [114, С.329-340].

Спільний розвиток суспільства і держави призвели до того, що "державність" стала особистісною рисою кожного громадянина. П.П. Блонським, Н.К. Крупською, А.С. Макаренком В.О. Сухомлинським розроблялися основоположні ідеї, перш за все, політичні, такі як патріотизм, колективізм і дисциплінованість. Особливе місце відводилося формуванню громадянської позиції дітей за допомогою впливу на них школи, сім'ї, дитячих, організацій.

Так, як приклад можна відстежити в книзі В.О. Сухомлинського «виховання громадянина» головну думку про те, що вихованець мав можливість виразити себе: а) як думуюча, мисляча особистість; б) як громадянин; в) як трудівник; і, нарешті, і що, можливо, найголовніше, г) як людина.

Захоплення величчю і духовною красою, високою громадянськістю і безприкладним героїзмом, благородством і відданістю ідеалам у змістах статутів формувало у дітей, в тому числі молодшого шкільного віку почуття відповідальності, змушувало шукати шляхи утвердження своєї громадянської гідності, продуктивно позначалося на розвитку їх самосвідомості.

Вирішуючи проблему розвитку самосвідомості вихованців, вони досить ефективно проводили в життя ідею про гармонізацію особистих і суспільних інтересів. Одночасно особливості громадянського виховання в цей період визначалися розумінням сутності і призначення людини, яке воно проголошувало, тобто соціальним ідеалом. Ідеал включає риси соціального типу, характерні для пануючого в суспільстві світогляду, ідейні і моральні постулати, цінності комуністичного способу життя.

Відомий вчений педагог Г.Філонов «з філософських позицій оцінює сутність всебічного виховання і розвитку особистості, яка представляється як процес досягнення гармонії між розумовим, моральним, естетичним і фізичним розвитком людини, в гармонійній взаємодії і розвитку його біологічної, психологічної та соціальної структури. З його точки зору громадянськість як провідна риса особистості проявляється в готовності найбільш повно виразити себе в соціальному плані в ім'я успішного розвитку країни і свого власного».

Сучасна педагогіка визначає «метою громадянського виховання підготовку молодого покоління до життя в демократичній правовій державі і громадянському суспільстві» [30]. Наприклад, Б.Вульфов вважає, що «виховати юного громадянина – це, перш за все, забезпечити йому можливість реалізації потенціалів своєї особистості на користь іншим людям, колективу, суспільству. Зміст сучасного громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку визначається його метою, обумовлюється особливостями, динамікою і рівнем розвитку нашого суспільства, станом його економічної, духовної, соціально-політичної та інших сфер життя, проблемами глобального характеру» [8].

Сьогодні, у зв'язку з ідеологічною переорієнтацією суспільства змінився і підхід до формування громадянських якостей особистості. Провідні діячі сучасної науки в галузі громадянського виховання громадянським якостям особистості відносять політичну грамотність, розуміння того, що відбувається в світі і в-країні в даний час і що нас чекає в найближчому майбутньому, суспільну активність, безкорисливість у захисті суспільних інтересів, борг і відповідальність перед народом і Батьківщиною, громадянську совість, громадянську мужність, патріотизм, гуманізм, колективізм, чесність, переконаність, ініціатива, безкорисливий захист суспільних інтересів.

До обов'язкових особистісних якостей вчені співвідносять моральну відповідальність, самодисципліну, повагу гідність, ввічливість, повагу до

закону, критичне мислення, прагнення компромісно вирішувати виникаючі конфлікти, духовність. Позакласна діяльність завжди була опорною точкою педагогічного освітньо-виховного процесу, з позиції глобальних світових соціокультурних і технологічних процесів, з позицій світового співробітництва і зближення народів і культур. Одночасно духовний простір позакласного середовища насичений національними пріоритетами: ідеями патріотизму, державності, високої духовності, цінності праці і служіння на благо Вітчизни, традиціями етнічної та релігійної терпимості, відкритості іншим культурам.

Дане обґрунтування позакласної діяльності дозволило зробити відповідні висновки про те, що громадянське виховання є особливим напрямком у загальній системі виховання, покликане підготувати дітей молодшого шкільного віку в умовах позакласної діяльності до знань і позицій громадянського обов'язку, за допомогою прихильності і поваги до свого найближчого оточення, краю, Вітчизни, і в якості їх підтвердження вирішити завдання, пов'язані з:

- розвитком громадянської самосвідомості особистості молодшого школяра, засноване на поглибленому уявленні про себе, як громадянина;
- формуванням знань політичної і правової культури;
- вихованням патріотизму, віротерпимості і культури міжнаціонального спілкування.

Громадянське виховання дітей молодшого шкільного віку в процесі позакласної діяльності тісно пов'язане з патріотичним вихованням, заснованому на любові до своєї Батьківщини, відданості, готовності служити своїй батьківщині, співвітчизникам; в інтернаціоналізмі головним напрямком є пошана і побратимство з другими народами і країнами.

Як стверджує І.Жадан «патріотичне виховання і формування культури міжнаціонального спілкування здійснюється в процесі включення дітей в активну діяльність, прищеплення дбайливого ставлення до історії Вітчизни,

до його культурному населенню, до звичаїв і традицій народу, до своєї рідної землі; вивчення звичаїв і культури різних етносів. Важливу роль в патріотичному вихованні відіграє організація роботи з вивчення державних символів: герба, прапора, гімну, символіки інших країн» [27, 79].

У процесі міжнаціонального спілкування у дітей формується почуття інтернаціоналізму. У вихованні патріотизму та інтернаціоналізму велику роль відіграє вивчення природи рідного краю, його історичного минулого. Більш того, емоційне переживання, викликане красою навколишньої природи у молодших школярів, зміцнює і розвиває почуття любові до Батьківщини. Вивчення продуктів мистецтва одночасно доставляє їм радість, створює настрій, впливає на емоційно-чутливу зону.

Аналіз даної практики громадянського виховання дітей у предметно-просторовому середовищі засобами позакласної роботи та результатів наукових досліджень у цій галузі показує, що сьогодні мають місце окремі передумови до комплексного вивчення даної проблеми.

Питання формування в учнів орієнтації на громадянську компетентність, яку ми аналізуємо як один із критеріїв сформованості активної громадянської позиції учнів, розкрили Т.Бакка, П.Вербицька, Р.Євтушенко, П.Кендзьор, О.Кузьменко, О.Пометун, О.Фідря та ін. Формування громадянських якостей і цінностей учнівської молоді розглянули М.Боришевський, В.Іванчук, Н.Калініченко, Л.Корінна, Л.Крицька, М.Романенко, М.Рудь, А.Сбруєва, О.Сухомлинська, К.Чорна, М.Шимановський та ін. Здатність до громадянської позиції й соціальної взаємодії громадянського становлення індивіда досліджували Л.Архипенко, Р.Арцишевський, В.Горбатенко, Н.Лавриченко, В.Москаленко, В.Оржеховська та ін.

Громадянське виховання в своїх сутнісних витоках і підставах багато в чому залежать від характеру соціальних відносин, ціннісно-цільових орієнтирів в суспільстві і його духовно-моральних підвалин.

Як стверджує у своєму дослідженні О.Красовська мета громадянської освіти та виховання конкретизується «через систему завдань: формування політичної та правової культури засобами громадянської освіти, яка забезпечує знання про політичні системи та владу на всіх рівнях суспільного життя, про закони та законодавчі системи; виховання поваги до Конституції України, законодавства, державної мови; розвиток критичного мислення, що забезпечує здатність усвідомлювати та відстоювати особисту позицію в тих чи інших питаннях, уміння знаходити нові ідеї та критично аналізувати проблеми, брати участь у дебатах, уміння переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків; визнання й забезпечення в реальному житті прав людини як гуманістичної цінності та єдиної норми всіх людей без будь-яких дискримінацій, на чому будується відкрите, демократичне, громадянське суспільство; усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянською відповідальністю; формування національної свідомості, належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; виховання почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині; утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей як свобода, рівність, справедливість; формування соціальної активності і професійної компетентності особистості на основі соціальних умінь: готовність до участі у процесах державотворення, здатність до спільного життя та співпраці у громадянському суспільстві, готовність взяти на себе відповідальність; здатність розв'язувати конфлікти згідно з демократичними принципами, здатність до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей; бути обізнаними у способах соціального захисту; формування інтеркультурного менталітету, сприятливості до культурного плюралізму, загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших культур і традицій; вироблення негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне попередження тенденцій до виявлення деструктивного націоналізму» [60, 216].

Таким чином, «громадянське виховання – це всеохоплююча категорія, що поєднує всі грані педагогічного процесу. Важливе місце в ньому посідає громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості в суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість й здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови і реформи загальної середньої освіти в Україні» [60, С.231].

У зв'язку з цим необхідно глибоке теоретичне осмислення проблем і громадянської культури підростаючого покоління. В даному контексті діти повинні знаходити необхідні орієнтації в просторовому середовищі власного проживання, де вони живуть, вчаться, працюють, відпочивають.

Наприклад, композиції в предметах найближчого оточення людини, найчастіше, свідчить не тільки про національну, а й про регіональну приналежність.

Державні символи відображають певні норми і принципи політичної стратегії і практики. Певна символіка міжнародних об'єднань, покликана впроваджувати в життя миротворчі ідеї.

У той же час, символ в умовах нестабільності соціально-економічного і суспільно-політичного життя нашого суспільства, надає не тільки позитивний, але і часто негативний вплив на дітей. Ці та інші психолого-педагогічні проблеми громадянського виховання дітей, обумовлені засобами позакласної роботи, вимагають педагогічного осмислення, особливо принципово до молодшого шкільного дитинства.

У цей період у них відбувається інтенсивне інтелектуальне і духовне становлення особистості дитини, активно формуються не тільки фізіологічні структури, але настільки ж інтенсивно відбувається становлення психічних процесів.

Концептуальна суть проблеми полягає в тому, що в процесі громадянського виховання дітей засобами позакласної роботи, вони не

просто засвоюють соціальний досвід за допомогою загальноприйнятого метафоричного зіставлення символіки з реаліями навколишнього світу речей і явищ, а й звертають ці уявлення в моральні особистісні естетичні цінності, установки і орієнтації. Цей процес перетворення соціального досвіду спонукає дитину в молодшому шкільному віці до застосування отриманих знань, досвіду в його подальшому духовно-моральному просуванні на шляху пізнання і розвитку.

Художньо-творча діяльність дітей в даному контексті в свою чергу, нерозривно, пов'язана з традиціями в галузі мистецтва, культури, історії, звідси в дитячому віці, відбувається активне накопичення ціннісних уявлень про культуру і в житті. Відображена в результаті діяльності людей середовище в образотворчому мистецтві, в дитячій літературі та інших сферах «невід'ємною частиною особистісного буття, джерелом натхнення. Діти, особливо молодші школярі не просто засвоюють з даних джерел накопичений соціальний досвід, а й перетворює його у власні морально-естетичні установки і образи для наслідування» [21].

У міру розвитку процесу громадянського виховання дітей, в тому числі молодшого шкільного віку, все більше відчувається необхідність сполучення різноманітних знань про фактори, що забезпечують даний процес, в тому числі про один з них – позакласної діяльності. Ефективність у вирішенні проблеми педагогічного забезпечення громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку засобами позакласної діяльності передбачає наявність адекватної методології.

Як показує досвід наукових досліджень, основні методологічні проблеми в цій галузі полягають у наступному: виокремлення результативно-керованого педагогічного і психологічного потенціалу у позакласній діяльності як чинника громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку; виявлення власної проблематики позакласної діяльності; встановлення місця теорії про позакласну діяльність в процесі громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку.

Постановка відповідним чином проблеми дослідження, з одного боку, стверджує, що позакласна діяльність як соціокультурний феномен, що забезпечує вільний розвиток інтелектуальної та духовної культури особистості. З іншого боку, вищеназваний процес зумовлює поліваріативність підходів у дослідженні, які розкривають позакласну діяльність у традиційному та оновленому баченні.

Загальновідомо, що, розвиток громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку в нових соціальних умовах позакласної діяльності в умовах сьогодення змушує «увагу на сенс тих понять і категорій, які ми використовуємо при обговоренні цієї проблеми, формулюванні пропозицій і оцінці того чи іншого досвіду практичної діяльності. Це тим більш важливо, що в суспільстві і науковій літературі є неоднозначні оцінки ключових понять, що виходять на проблему громадянськості» [10].

Вчені, політики, громадські діячі та педагоги говорять про необхідність виховання громадянськості молоді, пов'язуючи вирішення цього завдання з формуванням моральних якостей особистості, історичної свідомості, національної самосвідомості, патріотизму. Звучать різні оцінки цих якостей, їх значущості і змісту в конкретних соціально-політичних умовах, що склалися сьогодні. Тому проблема уточнення понятійного ряду, який використовується при обговоренні проблематики громадянської освіти, виховання громадянськості сучасної молоді, стоїть досить гостро.

Позначимо основні зв'язки між цими поняттями і категоріями, виділимо основні моменти, пов'язані з різним трактуванням громадянськості і громадянського виховання в нашому суспільстві. Зрозуміло, що розкриття і характеристика ряду понять громадянського виховання приховують зміст громадянського виховання, а також сприяють залученню інтересу до надзвичайно актуальної в наших умовах проблеми громадянського виховання молодших школярів.

І так, розглядаючи дітей молодшого шкільного віку в умовах позакласної діяльності як засобу громадянського виховання, приймаємо їх як

спільність людей пов'язаних спільними цілями єдиного дитячого колективу громадянськими світоглядними цінностями, загальною традицією погляди на добро і зло усвідомленням себе особливою людською спільністю зі своєю неповторною історичною долею.

Дитяче суспільство в процесі позакласної діяльності виникає як форма спільної діяльності окремих індивідів, що дозволяє вирішувати спільні завдання на основі поділу праці і взаємної підтримки один одного.

У зв'язку з цим, громадянське виховання можливе лише в умовах формування ширшої суспільної згоди щодо позитивної оцінки громадянсько-патріотичної діяльності.

Як стверджує О.В.Стребна «в сучасних умовах по громадянсько-патріотичному вихованню дітей молодшого шкільного віку бере на себе, в істотній мірі, педагогічне суспільство, батьки, старші діти, тобто найближче суспільство людей. Вірніше, його активна частина, зацікавлена, перш за все у відродженні української державності в умовах справжньої громадянської згоди переважної більшості всіх верств населення. Діяльність цієї активної частини суспільства, особливо працівників освіти є основною рушійною силою у відродженні та зміцненні держави. А разом з тим, і розвитку громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку» [106, С.219].

З метою аналізу, вивчення та узагальнення громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку в умовах позакласної діяльності звернемося до сучасних трактувань громадянського виховання, держави, народу, етносу, державності і т. д. З точки зору провідних вчених з метою їх усвідомлення прийняття і присвоєння в ракурсі шуканої проблеми і так, розглядаючи громадянське суспільство, в число якого входять діти, в тому числі молодшого шкільного віку маємо на увазі колектив громадян, які є законослухняними і відповідальними людьми, патріотами, що цінують і зберігають традиції свого народу, інтереси суспільства як свої власні.

У змісті сучасного громадянського виховання соціум, громадянське суспільство, просто суспільство, суспільство громадян – по суті, дуже близькі поняття.

Проблема розвитку громадянського виховання молоді в нових соціальних умовах змушує звернути увагу на сенс тих понять і категорій, які ми використовуємо при обговоренні цієї проблеми, формулюванні пропозицій і оцінці того чи іншого досвіду практичної діяльності. Це тим більш важливо, що в суспільстві і науковій літературі є неоднозначні оцінки ключових понять, що виходять на проблему громадянськості. Вчені, політики, громадські діячі та педагоги говорять про необхідність виховання громадянськості молоді, пов'язуючи вирішення цього завдання з формуванням моральних якостей особистості, історичної свідомості, національної самосвідомості, патріотизм.

Звучать різні оцінки цих якостей, їх значущості і змісту в конкретних соціально-політичних умовах, що склалися сьогодні. Тому проблема уточнення понятійного ряду, який використовується при обговоренні проблематики громадянської освіти, виховання громадянськості, стоїть досить гостро.

Спробуємо вибудувати і коротко охарактеризувати основні поняття, які так чи інакше, доводиться використовувати вчителям в навчальних програм з позакласної діяльності в процесі громадянсько-патріотичного виховання, методичних матеріалів, при науково-педагогічному описі практичного досвіду громадянського виховання молодших школярів.

Звернення до сутнісних витоків громадянського виховання, яке передбачає «громадянство», «громадянськість», «громадянська свідомість», «громадянські відносини», «громадянськість» і «держава», «народ». (Етнос, нація).

І так, громадянське виховання в своїх сутнісних витоках і підставах багато в чому залежать від характеру соціальних відносин ціннісно-цільових орієнтирів в суспільстві його духовних моральних підвалин.

З позиції основоположних джерел громадянство-формально права належність людини до тієї чи іншої держави. Громадянськість трактується як соборна свідомість, традиційне для нашого суспільства, що передбачає свідомість єдності народу, суспільства не тільки в сьогоденні покоління, але і з предками, і з нащадками.

Про громадянську свідомість говориться, що це засвоєне і прийняте людиною особистісне ставлення до певного суспільства, держави, що виражається в прагненні активно діяти для його захисту, охорони, розвитку.

Громадянська свідомість має бути засноване не на навіюванні, а на ясному розумінні особистістю свого дійсного інтересу в зміцненні і розвитку своєї громадянської спільності.

У цих умовах справжнє громадянське виховання стає одним з найважливіших засобів самозбереження українського суспільства в цілому, подолання негативних тенденцій в системі національної державності, рішучої постановки держави на службу справжнім інтересам суспільства.

У понятті «етнос» більш підкреслюється кровна сторона зв'язку людей. У понятті «нація» – громадсько-політичний зв'язок людей в єдиному правовому просторі, державі. Суспільство (соціум) історично виникає як форма спільної життєдіяльності людей, що живуть одним звичаєм, способом життя, світоглядом. Загальні погляди на життя є основою для співпраці його членів всередині самого суспільства і виділяють дане суспільство серед інших. Світогляд суспільства виражається у формі релігії, філософії, ідеології і закріплюється в культурі і життєвому укладі складових його людей [30, с.147].

Держава – це вища форма громадської організації народу (або декількох народів), що дозволяє найбільш ефективно вирішувати поточні завдання національного життя і планувати розвиток нації як громадянської спільноти в історичному часі.

Громадянське суспільство насправді складають люди, які мають твердий і усвідомлений намір служити інтересам свого суспільства.

Громадянин в цьому, повному сенсі слова, є законослухняною і відповідальною людиною, патріотом. Який цінує і зберігає традиції свого народу, усвідомлює інтереси суспільства і держави.

Соціум, громадянське суспільство, просто суспільство, суспільство громадян – по суті, дуже близькі поняття.

Побудова громадянського суспільства передбачає інтереси громадянського суспільства близькі інтересам народу як історико-культурної цілісності, тобто не тільки в його, народу, сьогоденні, але і в його минулому і майбутньому.

Громадянська свідомість-засвоєне і прийняте людиною особистісне ставлення до певного суспільства, державі, що виражається в прагненні активно діяти для його захисту, охорони, розвитку.

Громадянська свідомість має бути засноване не на навіюванні, а на ясному розумінні особистістю свого дійсного інтересу в зміцненні і розвитку своєї громадянської спільності.

Громадянська свідомість сучасного молодшого школяра має будуватися як на духовно-моральній основі, так і на раціональній, що передбачає освоєння широко кола знань – історичних, правових, екологічних та ін.

Сучасне населення усвідомлює Україну своєю державою, пов'язує свої національні цілі та інтереси з ним, з іншого боку, є досить широкий шар населення не мають такого права. Якість громадянськості дозволяє членам суспільства реалізовувати суспільні цілі на більш високому якісному рівні. У різних суспільствах цей ідеал може бути різним. Ухилення людини від своїх громадянських обов'язків раніше розглядалося не тільки як правове порушення, але і як моральний злочин.

Громадянські цінності складають весь фіксований в культурі досвід життя попередніх поколінь народу в області державного будівництва, збереження і зміцнення своєї держави, як функціональної найважливішої структури суспільства. Ці цінності покривають весь досвід людської

особистості у всіх аспектах її життєдіяльності-знання, вміння, звички, героїчні приклади, емоційні сприйняття і почуття, сімейні, родові, станові, професійні та інші традиції.

Громадянська освіта полягає в цілеспрямованому, педагогічно організованому залученні дітей молодшого шкільного віку в процесі позакласної роботи, до цивільних цінностей даного суспільства.

У змісті громадянської освіти дітей молодшого шкільного віку можна виділити наступні рівні:

- формально-правова громадянська освіта молодших школярів в процесі позакласної діяльності включає в себе виховання у дітей поваги до законів;

- емоційно-ціннісна громадянська освіта-виховання у дітей особистісного ціннісного ставлення до держави, до рідного краю, найближчого оточення на основі вивчення (навчання) і морального освоєння цінностей національної культури.

- діяльнісно-практичне виховання громадянськості виховання у дітей в педагогічно організованій системі діяльності знань, умінь і навичок діяти в напрямку відродження, зміцнення їх найближчого оточення, суспільства в усіх відношеннях – моральному, етичному, екологічному, культурному, і т. д.

Як очевидно, провідні функції належать громадянському вихованню. Рішення завдання діяльнісно-практичного залучення молодших школярів до громадянської спільності практично повністю розташовується в площині виховної позакласної діяльності. Це педагогічно керована регульована виховна діяльність, що включає різні види і форми позакласної діяльності – бесіди, диспути, екскурсії, зустрічі з «цікавими» людьми, громадські, урочисті та святкові заходи – спрямована на вироблення поваги до закону в країні, а так само на формування ціннісно-особистісних і діяльнісно-практичних якостей громадянськості у нових поколіннях.

Громадянськість і виховання громадянськості в учнів молодшого шкільного віку має бути направлено на розвиток всіх сторін цієї

інтегративної якості особистості. У процесі позакласної діяльності повинен бути реалізований раціонально-знаннєвий компонент громадянського виховання, а також емоційно-ціннісний і діяльнісно-практичний компоненти – в змісті виховання, причому в доступних і послідовних формах за весь період навчання і виховання.

У даному взаємозв'язку стає актуальною проблема наукового забезпечення та супроводу діяльності з громадянського виховання молодших школярів. Важливий зв'язок з життям в розробці і плануванні практичних заходів організації громадянського виховання в позакласній діяльності, широка опора на активні верстви в нашому громадянському суспільстві.

У змісті сучасного громадянського виховання молодших школярів повинні бути акцентовані питання виховання в традиціях вітчизняної громадянськості, подолання розривів в культурно-історичній наступності.

Всі люди, які здійснюють громадянське виховання дітей у своїх власних сім'ях, інших дітей в освітніх і виховних установах, надають позитивний, суспільно цінний вплив, створюють можливості для творчої самореалізації дітей, патріотично-налаштованих і діяльних.

Розгляд змісту понять, які використовуються при обговоренні тематики громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку в позакласній діяльності, підводить до висновку про те, що в даний час відродження функцій початкової школи в державній системі освіти в цілому як найважливішого соціального інституту виховання стикається з безліччю проблем.

1.2 Громадянське виховання як один з факторів розвиваючого виховуючого впливу на особистість

У сучасній практиці громадянське виховання прийнято класифікувати, беручи до уваги громадянські знання, вміння і навички як ставлення до дії. На основі цього можна виділити те, що освітньо-виховні форми, об'єднані єдиним напрямком позакласної діяльності-включають в себе складні механізми взаємодії об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, що визначають сутність і особливість цілісного виховного простору, одним з компонентів якого є позакласна діяльність.

Необхідно ще раз розглянути сутність і умови громадянського виховання дітей, перш ніж виокремлювати особливості розвиваючого і виховуючого впливу позакласної діяльності на особистість.

Якщо, розглядати розвиваючий, виховний вплив позакласної діяльності на особистість молодшого школяра через призму даного поняття, то можна сказати, що дитина молодшого шкільного віку змушена пристосуватися, інакше, адаптуватися до умов позакласних заходів на певний відрізок життя.

Рівні його адаптації в позакласній діяльності можуть викликати різні психологічні реакції та емоційно-чуттєві стани особистості дітей молодшого шкільного віку. Але, перш, слід звернутися до різних ситуацій, до розроблених науковцями рівнів різної дитячої адаптації в різних середовищах, (А.Маслоу, Ж. Піаже В Д.). Аналіз досліджень науковців стверджує про важливість формування громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку в позакласній діяльності.

Згідно з даними досліджень соціальної адаптації дітей молодшого шкільного віку в різних середовищах, поетапно наближається до повної його завершеності, тобто до повної асиміляції. Що в цілому говорить про важливість адаптації дітей в позакласному середовищі і підтверджує наукові погляди вітчизняних психологів і педагогів на дану проблему.

Так, наприклад, вітчизняні психологи представляють процес громадянського виховання як засвоєння індивідом соціального досвіду, в ході якого створюється конкретна особистість. Природним і доречним стає питання про механізми, за допомогою яких, реалізується процес громадянського виховання факторами середовища.

По-перше, згідно О.І.Вишневським «громадянське виховання, де позакласна діяльність виступає як розвиваючий і виховує фактор, який надає впливу на особистість, практично тотожні процесу «окультурення» дитини.

Наука і практика характеризує психолого-педагогічні підходи до позакласної діяльності, що включає в себе ряд суспільно-значущих і пізнавальних заходів, в процесі його соціалізуючого впливу на особистість, як «сходінки» в пізнанні навколишнього світу» [14].

Сучасні педагогічні підходи та їх зміст «представили розуміння і співпереживання батьками, представниками соціально-педагогічної роботи тих же емоційних станів, які відчуває дитина під впливом суспільних знань. У них відображені спілкування з цікавими людьми – діяльнісна сторона індивіда; діяльнісна (спрямована на процес громадянського виховання факторами позакласної діяльності) сторона батьків, педагогів вихователів, фахівців соціальної роботи» [46, 110].

Інтеракціоністський підхід, який передбачає взаємодію людини і засобів позитивної позакласної діяльності, спілкування без якого неможливо. З одного боку, становлення особистості і сприйняття нею політичної, екологічної, соціальної картини світу і з іншого боку, дана взаємодія об'єктивно забезпечує двосторонній процес громадянського виховання.

Інтеріоризаційний підхід, де громадянське виховання факторами являє собою освоєння особистістю цивільних норм, цінностей, стереотипів і установок, вироблених суспільством за певний відрізок часу, в результаті чого у людини складається звична система оцінок і внутрішнього сприйняття якісних різних естетичних, патріотичних, етичних, екологічних, моральних ознак.

Далі, факторно-інституційний підхід, в якому громадянське виховання визначається як сукупність позакласної дії в макро і мікросоціумі соціальних інститутів-сім'ї, школи в ролі яких виступають педагоги – вихователі, батьки.

Інтраіндивідуальний підхід, в якому громадянське виховання не вичерпується адаптацією людини в середовищі соціуму, а є стимулом творчої самоорганізації особистості і функціонує такий процес громадянського виховання як діяльнісний, що асоціюється з позакласною діяльністю.

Всі педагогічні проекти, що забезпечують громадянське вплив на особистість, складають соціально-педагогічні та психологічні цінності. У своїй цілісності вони структурно і змістовно відображені в онтогенезі, включення дітей молодшого шкільного віку в систему суспільних відносин, передачі громадянського культурно-історичного досвіду від конкретного суспільства до конкретного індивіда. Будь-яка концепція, теорія, наукове положення про виховує вплив позакласної діяльності містить оціночний момент.

Створення сприятливих духовно-психологічних умов для впливу на свідомість і поведінки дитини (з подальшою метою громадянського виховання факторами позакласної діяльності) показує, що соціально-політичне значення в даний час символіка України набула статусу державного значення.

Завершуючи розгляд позакласної діяльності, прийшли до висновку, що спілкування дитини молодшого віку з цікавими людьми, кінофільмами протікає при певних психофізіологічних і емоційних станах особистості, що становить предметно-просторову основу цілісного педагогічного процесу з його соціалізують і виховують функціями.

Особливо слід зазначити, що для емоційно-чуттєвих настроїв характерні типи певних народів в умовах формуванні у дітей молодшого шкільного віку громадянських якостей – їх національних, регіональних і релігійних традицій, звичаїв, конфесій.

Перший підхід створює патріотичні образи, створені в процесі матеріалу існуючого в літературних джерелах.

Другий, асоціативний образ виникає на основі конкретного контакту з «героїчним» людиною в практиці життя.

Ці та інші підходи, розкриваючи соціально-психологічні, акцентують увагу на важливості міждисциплінарних зв'язків у процесі комплексування бази знань. Причому багато авторів, умовно надають засобам позакласної діяльності соціальну значимість, прийшли до цього висновку на основі самостійної аналітичної діяльності. Так стан байдужості, духовна бідність у окремого індивіда концентрує в собі нейтральність в дитячій поведінці.

У театральному мистецтві де, як правило, велике громадянське значення має зорово-емоційний ефект, великого значення набуває екологічне виховання при сприйнятті паркового простору.

Знайомство дітей молодшого віку з ідеалом ставлення до праці як духовно-морального служіння сприяє, на противагу пропаганді відносин в «суспільстві», виробленню такої якості як бажання брати активну участь у продуктивній праці для особистісної самореалізації.

Основна мета громадянського виховання-вільне засвоєння особистістю дитини молодшого віку світоглядних, історичних і моральних ідеалів і цінностей українського суспільства, які склалися протягом століть, в тому числі під духовним впливом традиційної культури.

У суспільстві сформувалася нова ситуація, відбулася переоцінка в культурі та історії України, в духовно-моральному розвитку людини.

Саме духовність дозволяє дитині молодшого шкільного віку подивитися на себе з боку, внести сенс у власне життя, співвіднести її з життям своїх співгромадян.

Результатом громадянського виховання виступає громадянськість, як складне інтегративне якість особистості, яке можна розглядати в 4-х аспектах: соціально-правовому, морально-етичному, соціально-психологічному і педагогічному.

У соціально-правовому аспекті громадянськість визначається, як достатній рівень демократичної свідомості, прийняття дітьми молодшого шкільного віку цінностей, досвіду відносин, готовності до активної участі до управління всередині дитячої групи.

У морально-етичному аспекті громадянськість розуміється як рівень моральної культури у дітей, що оцінює ступінь їх наближення до таких ідеалів, як борг, відповідальність, гідність, совість, патріотизм, гуманність, милосердя.

У соціально-психологічному аспекті громадянськість «це такі дитячі якості як оптимізм, любов до Батьківщини, рішучість і стійкість у подоланні життєвих труднощів, участь у творчій праці, відчуття соціальної та національної повноцінності, терпимість» [120].

У педагогічному аспекті громадянськість «розуміється як інтегративний комплекс якостей особистості дітей молодшого шкільного віку, що визначає її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущих і індивідуально необхідних цілей відповідно до прийнятих в суспільстві правовими і моральними нормами» [120].

Громадянське виховання-один із шляхів запобігання моральної і духовної деградації дитини молодшого шкільного віку в сьогоdnішньому кризовому стані суспільства, оскільки саме громадянськість визначає місце особистості в системі суспільного цілого. Громадянськість як якість особистості, формується під впливом комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів у позакласній діяльності.

Об'єктивними факторами, що впливають на формування громадянськості, виступають соціально-політичні умови, морально-психологічна атмосфера в суспільстві.

Суб'єктивними факторами, що впливають на формування громадянськості у дітей молодшого шкільного віку в позакласній діяльності, є рівень розвитку самосвідомості особистості, її інтереси, потреби, можливості, зміст духовного світу, ціннісні орієнтири, мотиви діяльності і

поведінки, що визначають стан готовності і соціально значущої діяльності. Орієнтиром у вихованні повинні стати формулюються в українському суспільстві нові суспільні ідеали і цінності.

Однак сьогодні, соціально-економічні та політичні перетворення в українському суспільстві викликали, відповідно, зміни ціннісних орієнтацій не тільки у дітей, а й у старшого покоління. Цей процес протікає в силу витіснення традиційних духовних, гуманістичних цінностей, про що переконливо свідчать соціологічні опитування, ставлення населення до державної влади. У цих умовах знайомство учнів молодших класів у позакласній діяльності з розумінням сутності і завдань традиційної української духовної культури може сприяти виробленню свідомого і відповідального ставлення до Української держави, виробленню активної життєвої позиції з цього питання.

Повага до життя і здоров'я співгромадян, гуманізм в міжособистісних відносинах в суспільстві – є моральною підставою виховання громадянськості у дітей молодшого шкільного віку. Добро сприймається дітьми як універсальна цінність, милосердя, як вища форма справедливості української культури, народних традицій і способу життя нашого суспільства.

Таким чином, однією з найважливіших умов розвитку суспільства є «виховання громадян правової, демократичної держави, здатних до соціалізації, поважають права і свободи особистості, що володіють високою моральністю, виявляють національну терпимість, шанобливе ставлення до мов, традицій і культури інших народів. Новий час вимагає від позакласної роботи змісту, форм і методів громадянського виховання, адекватних сучасним соціально-педагогічним реаліям» [29].

1.3 Специфіка громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку

Перед системою позакласної освіти сьогодні актуалізуються принципово нові завдання.

Позакласна діяльність не повинна зводитися виключно до передачі практичних знань і перенавчання дітей молодшого шкільного віку. Вона повинно змінювати ставлення до навколишнього середовища, забезпечити придатність дитини молодшого шкільного віку до формування гнучкого мислення.

Ключові ідеї, прийняті системою позакласної освіти, не йдуть врозріз з ментальними основами української громадянськості, духовною основою якої завжди був патріотизм, а лише підвищують мобільність і соціальну захищеність особистості.

Як зазначає Галицька І. «становлення особистості молодшого школяра істотно залежить від використання в позакласній діяльності сучасних технологій виховання і навчання з опорою на психологічні норми. У ній важливо проектувати і забезпечувати в позакласній діяльності цілісність і єдність реалізації загальнодержавної та особистої цілей освіти. Оптимально моделювати засоби і результати розвитку цілей, цінностей у поєднанні з формуванням розуміння громадянської культури дітьми молодшого шкільного віку. При цьому молодший школяр чим успішніше бере рубежі свого інтелектуального становлення, тим більшою мірою система освіти враховує фактор значущості позакласної діяльності» [7].

Для вирішення поставлених завдань фахівцям позакласної діяльності необхідно виконати наступні завдання, пов'язані з підготовкою молодших школярів до сприйняття та визначення культурноісторичних, патріотичних, екологічних, естетичних та етичних цінностей.

Основними методами, засобами і формами, доступними для розуміння і їх освоєння дітьми молодшого шкільного віку, повинні стати:

- використання інтерактивних методів («законослухняність», «національні відносини»);
- правових лекторіїв з обговорення гострих питань сучасності, проведення тематичних бесід («Я-громадянин України», «Слава Захисникам»);
- організація «круглих столів» із залученням учасників АТО, ветеранів праці видатних діячів в галузі мистецтва і культури («витоки української духовної культури», «національні та загальнолюдські цінності»);
- проведення кінолекторіїв з показом на них кращих історичних фільмів для дітей.

Для здійснення процесу формування громадянського виховання з дітьми молодшого шкільного віку і ліквідації у них навичок протидії до проявів позитивного в політичному, релігійному і культурному необхідні бесіди і дискусії на тему «національна гідність і віротерпимість», «патріотизм і націоналізм», «культурне багатство України» та ін.

Формування у молодших школярів інтересу і потреби до самовдосконалення якостей громадянина, вибору власного шляху розвитку через залучення до участі в конкурсах дитячої майстерності.

Для забезпечення оптимізації позакласної виховної діяльності в даному напрямку заступнику директора з виховної роботи доцільно визначити ряд необхідних вимог до його розробки змісту:

- тісний зв'язок пропонованого матеріалу з сучасними соціально-економічними умовами і реальними життєвими ситуаціями і проблемами;
- аналіз конкретних поточних подій, фактів життя з точки зору прав людини;
- використання ігор, спрямованих на становлення особистісних якостей громадянина;
- варіативно-диференційований підхід до місця проведення виховної діяльності (шкільний, краєзнавчий, історичний,

військовий музеї, центри соціального обслуговування, парки, місця бойової слави і т.д.).

Одночасно, при дотриманні названих вище умов громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку може виступити в якості підготовки вчителів до позакласної роботи з будь-якої спрямованості, тим самим, розширюючи перспективи цієї підготовки до соціально значущих кордонів.

Бурхливі процеси реформування сучасного суспільства, модернізація системи державної влади настійно зажадали від системи позакласної діяльності принципів управління, нового змісту освіти, формування соціально-зрілого молодого покоління громадян України.

Проблема виховання громадянської самосвідомості, починаючи з молодшого шкільного віку, має свою актуальність, так як у молодших школярів формуються знання, вміння орієнтуватися в соціумі, розуміти свою відповідальність перед суспільством дорослим поколінням, захищати свої права і виконувати початкові цивільні обов'язки.

Як стверджує Пекач К.А. «одним з пріоритетних напрямків у вихованні громадянської самосвідомості в позакласній діяльності є процес формування у дітей правової та політичної культури. Те, що в країнах з тривалою правовою традицією виховується самою практикою життя, народжується в сім'ї, виникає як би природно, в наших умовах має бути предметом цілеспрямованого формування. Це вимагає серйозної і систематичної роботи. В системі позакласної діяльності виникає необхідність підготувати молодших школярів до усвідомлення нових реалій в суспільстві на основі гуманістичних цінностей, а саме символи державної влади, миротворчі та екологічні громадські організації і т. д. дуже важливо вже на початковому етапі освіти орієнтувати дітей на майбутню їх професію» [89, С.165-172].

Для формування громадянської самосвідомості у молодших школярів в рамках позакласної діяльності організована система виховних і навчальних дій, спрямована на:

- повагу до права;
- уявлення про сучасні правові цінності суспільства;
- початкові компетенції, достатні для основ захисту прав людини, свободи і законних інтересів особистості;
- правомірну реалізацію громадянської позиції.

Ці загальні цілі громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку конкретизуються і реалізуються за допомогою цілеспрямованого формування у виховному процесі. Як результат даного формування у дітей явно проявляються такі психологічні якості особистості як:

- здатності до мислення і діяльності в ситуаціях з невідомим результатом;
- здатності до аналізу соціальних і правових норм поведінки щодо конкретних умов;
- реалізація та аналіз свого власного місця та позиції щодо ситуації дії;
- комунікативні здібності, перш за для усного мовлення;
- систематичні знання у сфері права, що забезпечують актуалізацію зазначених здібностей і складових основу соціальних умінь і навичок;
- конкретні вміння та навички дії в соціальній сфері.

Таким чином, громадянська самосвідомість розглядається як умова формування індивідуальних здібностей, отримання знань і навичок соціального функціонування.

При цьому загальні освітньо-виховні цілі, а саме розвиток перерахованих вище здібностей, знань, умінь і навичок, повинні забезпечуватися на всіх щаблях початкового позашкільного виховання, поєднуючи загальну логіку вікового розвитку, реальності соціального функціонування.

У сучасній позакласній діяльності значна роль відводиться розвитку виховно-освітньої концепції, «що створює умови для розвитку у молодших

школярів особистісних якостей, що дозволяють позитивно взаємодіяти з усіма інститутами громадянського суспільства, набувати початкові навички та вміння соціальної самоорганізації у вирішенні конкретних особистісних і суспільно значущих проблем, визначати стратегії індивідуальної поведінки в соціальній дійсності [48].

Виключно важливо вже в молодшому шкільному віці почати підготовку дітей до сьогоднішніх і завтрашніх умов економічного, політичного життя суспільства. Сформувати у них вміння швидко знаходити своє місце в житті, визначатися з навчанням, отримати необхідні практичні навички та соціальні вміння.

Пріоритетним завданням виховання в позакласній діяльності стає створення такої сукупності умов розвитку молодших школярів, яка забезпечить в майбутньому його готовність жити і успішно діяти в світі загальнолюдських цінностей.

У педагогічному плані це означає, що учень початкової школи повинен володіти не тільки певною сумою знань, розвиненим формальним інтелектом, що формується засобами позакласної діяльності, а й іншими здібностями – критичним мисленням, умінням діяти в реальних соціальних умовах, будувати власну життєву траєкторію, мати початковий досвід самостійної діяльності та особистої відповідальності.

Педагогічна модель створює умови для самовизначення особистості, освоєння загальноприйнятих в суспільстві цінностей, формування власної позиції, вміння жити і діяти в мінливому світі.

Знайомство молодших школярів в рамках виховного процесу з правовими ситуаціями як ситуаціями вибору, аналіз позиції і дій людини, що є їх суб'єктом, створює умови для особистісного у них самовизначення – для пошуку відповіді на питання " Хто я, чого я хочу?".

Правове регулювання охоплює всі сфери суспільного життя. Діюча в суспільстві людина виявляється суб'єктом багатьох типів правових відносин – цивільних, адміністративних, трудових, сімейних і т.д. використання у

вихованні цивільних якостей особистості у молодшого школяра відповідного матеріалу сприяє формуванню складного багатовимірного уявлення про себе. Необхідність діяти з урахуванням позиції інших людей, з урахуванням правових норм стає умовою для розвитку «Я» людини як складноорганізованого щодо «Я» інших людей.

Важливе значення у виховному процесі має використання інтерактивних методів. Основні завдання інтерактивних методів передбачають отримання дітьми ціннісних установок на: повагу прав і гідності особистості, мирний спосіб вирішення конфліктів, співробітництво, терпимість, чесність, законослухняність, відповідальність, наполегливість, повагу своїх і чужих трудових зусиль, а також відпрацювання звичної поведінки відповідно до цих принципів. Крім того, для виконання тієї чи іншої ролі потрібна хороша теоретична підготовка в напрямку громадянських якостей, таких як чесність, дотримання етичних норм і правил поведінки в побуті і в суспільстві, естетичного смаку, патріотичних почуттів і позицій, прагнень зберегти і в міру сил примножити природне надбання.

Адже для того, щоб імпровізувати, відчувати себе впевнено, висловлювати свою точку зору, потрібні відповідні знання. У системі виховання громадянської самосвідомості доцільно використовувати діалогові, активні та інтерактивні методи. Сама мова дитини молодшого шкільного віку представляє головну цінність для роботи.

Екологічні проблеми, які так гостро постали перед людством у другій половині ХХ століття, також знаходять велике відображення у формуванні громадянської самосвідомості. Це означає, що проблема екологічної свідомості у молодших школярів, а значить високої громадянської культури, повинна стати однією з найголовніших.

Важливе місце відводиться профілактиці дитячих негативних звичок, підвищення освітньої мотивації формуванню цінностей здорового способу життя.

Позитивною традицією стало в багатьох закладах проведення Днів здоров'я, конкурсів малюнків, плакатів, перегляди та обговорення відеофільмів.

Як очевидно, корисна зайнятість дітей молодшого шкільного віку, допомагає йому усвідомити межі між «не можна» і «можна», усвідомлено обрати свій шлях і уникнути протиправних дій.

Ситуація, що склалася в суспільстві, пов'язана зміною моральних ідеалів і орієнтирів особливо болюча для малюків, чия психіка найбільш схильна до негативних впливів і впливів. Вони, в силу вікових особливостей, самостійно без керованого виховує впливу ще не можуть в собі виховати ставлення до людини, як вищої цінності, повагу до старших, почуття національної гордості, «почуття дому», національної самосвідомості, громадянина і патріота.

Якщо розглядати громадянську самосвідомість як невід'ємну частину загальної культури громадянина, умови формування правосвідомості, то можна сказати, що суспільство формує правову свідомість (позитивне або негативне), незалежно від того, відбувається це стихійно або цілеспрямовано в рамках виховно-освітнього процесу.

У сучасних умовах саме громадянська самосвідомість надалі може стати найважливішим фактором розвитку особистості, становлення громадянського суспільства і демократичної правової держави в сучасній Україні.

Формування характеру, поведінки, особистості молодшого школяра в цілому визначається всією сукупністю соціальних факторів (ставленням оточуючих людей, їх прикладом, їх ідеологією) і закономірностями фізичного розвитку. Саме тому важливо знати сукупну дію всіх факторів, що визначають розвиток дітей на даних вікових етапах. Як було сказано вище, основною вимогою до розвиваючого середовища є створення атмосфери, в якій будуть панувати гуманні відносини, довіра, безпека, можливість особистісного зростання.

У ній повинні бути закладені можливості для самореалізації свободи творчості, естетичного і морального розвитку, отримання насолоди від спільних дій і спілкування, від життєдіяльності в цілому. Так, на думку окремих вчених, середовище, навчання і виховання є лише умовами для саморозвитку, прояви природно-обумовлених психічних особливостей.

Проблема співвідношення виховання і розвитку є не тільки методологічно, але і практично значущою. Від її вирішення залежить визначення змісту освіти, вибір форм і методів навчання.

Під позакласним вихованням розуміється не процес «передачі» знань від заступника директора позакласної діяльності до учня, а широка взаємодія між вчителем і молодшими школярами, спосіб здійснення педагогічного процесу з ланцюгом розвитку особистості за допомогою організації засвоєння дітьми знань і способів діяльності.

Як процес стимулювання і управління зовнішньою і внутрішньою активністю дитини молодшого віку, в результаті якої відбувається освоєння людського досвіду. Визначимо зміст громадянського позакласного виховання і основні форми його реалізації. Громадянсько-правова освіта і виховання в позакласній діяльності не може бути реалізоване виключно в рамках окремого виховного заходу. Більш ефективним є включення компонентів цивільно-правового виховання в тематику різних позакласних заходів, а також відповідна організація позакласного життя. Процес громадянського виховання покликаний сформулювати у молодших школярів уявлення про громадянське суспільство, його норми і цінності. Однак не існує канонічного трактування демократичних цінностей.

Тому, як зазначає Пошетун О.І. «громадянське виховання формує повагу до інших людей, терпимість до протилежної точки зору, вчить правилам полеміки, тим самим ініціює цивілізований діалог в суспільстві, виробленні важливих для суспільства рішень. Специфіка змісту громадянсько-правового позакласного виховання дозволяє реалізовувати його в наступних формах: предметна, де основу складають бесіди на тему

суспільствознавства, предмети природничо-математичного циклу, предмети художньо-естетичного циклу; фізична культура; виховна; проєктна та інші. Педагогічні колективи самостійно обирають форми реалізації громадянсько-правового виховання виходячи з власних можливостей та особливостей дитячого колективу. Найбільш доцільний комплексний підхід, при якому поєднуються всі перераховані вище форми. Саме він представляється найбільш перспективним в громадянському вихованні дітей молодшого шкільного віку, так як дозволяє вирішувати багато актуальних завдань модернізації сучасної початкової школи, а саме: підвищити роль виховної складової процесу навчання і розвитку молодших школярів; зробити виховання громадянськості і громадянської свідомості єдиною лінією педагогічного впливу; визначитися з найважливішими компетентностями, що формуються у дітей в позакласній діяльності – уникнути перевантаження в поза навчальному процесі» [96, С.18-20].

Основними змістовними компонентами громадянського виховання, прийнятними в змісті для молодших школярів, є: основи політичних, правових, екологічних, соціально-психологічних знань, знання культурних та історичних досягнень народів України і світової цивілізації.

У процесі громадянського виховання діти молодшого шкільного віку повинні оволодіти наступними початковими знаннями, уміннями і навичками: знання, демократія, людина, право, права дитини та аспекти законодавства суспільство, основні сфери життя суспільства, громадянське суспільство, держава, політичні свободи, політична і правова культура, основи виборчого права, політичні партії, громадські організації, громадянин, статус громадянина, правопорушення і правова відповідальність, праця, правове регулювання трудових відношенні, трудова етика, соціальна структура суспільства, соціальні групи, соціальні ролі особистості, міжособистісні конфлікти, шляхи їх вирішення, основи соціально-психологічних знань, вибір життєвого шляху, етнос, нація, міжнаціональні відносини, основи соціальної екології, вплив людини на

навколишнє середовище, правовий захист природного середовища, духовне життя суспільства, духовна культура, роль освіти у формуванні громадянського суспільства, демократії, засоби масової інформації, релігія, гуманістична етика, патріотизм, результатами освоєння знань повинні бути сформовані у дітей на різних рівнях конкретні навички, вміння.

До них, в створюваній концепції можуть бути віднесені:

- вміння виділяти основний сенс тексту, події, явища, співвідносити зі своїм досвідом і цінностями, тобто надавати їм і формувати свій особистісний сенс;
- вміння створювати для себе норми діяльності і поведінки, користуватися або критично ставитися до норм, створених іншими, суспільством і державою;
- будувати індивідуальну і колективну діяльність в повному її циклі:
- постановка цілей, аналіз ситуації, планування і проектування, практична реалізація, отримання готового продукту, аналіз результатів, рефлексія і самооцінка;
- вміння будувати комунікацію з іншими людьми-вести діалог в парі, малій групі, враховувати подібність і різницю позицій, взаємодіяти з партнерами для отримання загального продукту або результату;
- орієнтуватися в часі, вміти співвідносити факти і події минулого і сьогодення з епохою, часом і іншими подіями, висловлювати припущення про тенденції;
- займати відповідно до власної оцінки ситуації, цінностями, цілями різні позиції і ролі, розуміти позиції і ролі інших людей;
- освоєння способів критичного мислення (висунення підстав для судження, пошук і шляхи вирішення протиріч);
- вміння відбирати, переробляти і осмислювати інформацію в життя;

- вміння робити вибір позиції, ролі, теми, об'єкта для цивільного дії;
- проводити самооцінку власних знань і умінь, трудових зусиль, просувань у своєму розвитку;
- вміння приймати рішення, приймати відповідальність на себе, вміння реалізовувати індивідуальні та суспільні права та обов'язки;
- вміння використовувати механізми захисту прав людини на місцевому, регіональному, державному та міжнародному рівнях;
- встановлювати конструктивні відносини з людьми;
- вміння працювати в групах і брати участь в дискусії, слухати іншу людину;
- вміння визначати упереджену думку, стереотипи, забобони;
- можливість брати участь в дискусії (толерантність, повага до доводам співрозмовника незалежно від згоди або незгоди з ним).

У зв'язку з цим, перед закладами освіти ставиться завдання формувати у дітей не просто знання, вміння та навички, а багатофункціональні, базові компетенції. Дане поняття включає в себе як, знання, вміння і навички, а також результати ціннісних орієнтацій молодших школярів, особливості їх соціальної поведінки, звички і т.д. Сам характер базових компетенцій, їх затребуваність в різних сферах політичної, трудової, навчальної діяльності, в сім'ї, спілкуванні і т.д., роблять розвиток міжпредметного підходу пріоритетним.

Засобами громадянської освіти можна формувати такі ключові компетентності:

- компетентність в галузі суспільно-політичної діяльності (реалізація прав і обов'язків громадянина, виконання функцій громадянина і т.д.);
- компетентність у навчально-пізнавальній діяльності (самостійний пошук і отримання інформації та інші).

Реалізація цілей і завдань громадянського виховання можлива при створенні в освітньо-виховному закладі цілісної системи такого виховання. Цілісність системи забезпечується єдністю політичних, правових і моральних ідей, наступністю змісту громадянського виховання на кожному з етапів, а також єдністю методичних підходів.

Основне завдання громадянського виховання – ознайомлення молодших школярів з найбільш поширеними і доступними поняттями і формування у них елементарних уявлень про суспільство. Важливу роль відіграє формування понять про свою Батьківщину, сім'ю, свій родовід.

Основні форми, використовувані в позакласній роботі з дітьми – це спостереження, бесіди, екскурсії, зустрічі з людьми різних професій, обговорення проблемних ситуацій, дискусії, підготовка невеликих повідомлень з проблеми, інтерв'ювання, вікторини, формулювання власних визначень деяких понять, морально-правові бесіди з емоційним контекстом, опорою на художні образи.

Дітям молодшого шкільного віку необхідно дати знання і уявлення про: основні норми права, ролі правосуддя в житті суспільства; походження і сутності етнічного, релігійного, регіонального та культурного різноманіття в Україні, необхідності взаєморозуміння і поваги цих відмінностей; дітей необхідно навчити: розуміти соціальні, моральні та культурні проблеми і події, висловлювати, обґрунтовувати і відстоювати в усній і письмовій формі власну думку про проблему, подію або явище; робити внесок в групову роботу в групі, брати участь в дискусіях; оцінювати досвід, ідеї та погляди інших своє ставлення до них; формулювати власні норми і цінності, оцінювати власний внесок у різні види діяльності; домовлятися, встановлювати конструктивні відносини з оточуючими; брати активну і усвідомлену участь в житті групи; використовувати соціально-комунікативні навички в процесі прийняття рішень.

Особливого значення набуває громадянське виховання в позакласній діяльності, метою яких є закріплення первинних навичок участі в

модельованні ситуацій, що дозволяють реалізувати громадянські права і свободи, форм політичної участі, актів соціальної поведінки в «малому» і «великому» (з точки зору дитячої логіки) спільнотах.

Перш за все, необхідно відмовитися від формально-традиційного підходу при передачі громадянських знань, від академізму, коли інформація видається без урахування можливостей і реальних потреб молодшого школяра. Виховний процес повинен бути сконцентрований на дитині, і він повинен бути передбачуваний. Такий підхід можливий лише при широкому застосуванні в позакласній діяльності інтерактивних методів виховання. У методиці виховної роботи слід передбачити можливість участі дітей в обговоренні різних проблем суспільного, політичного, культурного, економічного життя.

Необхідно учнів з гідністю вести себе в різних ситуаціях, вміти захищати свої індивідуальні та колективні права і свободи. Дуже важлива тут позиція педагога позакласної форми виховання і освіти: він повинен визнавати право молодших школярів висловлювати власну думку, приймати критику, якщо вона обґрунтована і доказова, не залишати без уваги порушення прав учнів з боку друзів, вчителів, батьків. Необхідно прагнути створити такий стиль виховання при якому дитина є співучасником процесу виховання, де є місце відкритого вираження думок і гарантована їх свобода, панують чесність, відкритість і справедливість.

Організація виховного процесу у сфері громадянського виховання неможлива без визначення основних принципів оцінювання учнів, розвитку їх соціальних компетентностей та рівня підготовки. Серед найважливіших принципів оцінювання виділяються наступні:

Значимість. Оцінювати слід лише найбільш значні, очікувані результати виховання і діяльності дітей.

Адекватність. Цей принцип означає, що оцінка знань, умінь, навичок, цінностей повинна бути адекватна цілям і результатам навчання і виховання.

Об'єктивність. Оцінювання не повинно носити формальний характер, необхідно дотримуватися ідеї об'єктивації процесу оцінювання. Об'єктивність досягається шляхом ретельного підбору дуже точних і конкретних критеріїв оцінки.

Інтегрованість. Оцінювання має бути інтегроване в процес навчання і виховання, воно повинно стати його складовою частиною.

Відкритість. Оцінювати відкрито, критерії повинні бути відомі завчасно.

Виразність. Форми оцінювання, його цілі і процес оцінювання повинні бути прості і зрозумілі малюкам, доступні і зручні в застосуванні.

Справедлива, адекватна і вибудувана відповідно до перерахованих вище принципів система оцінювання буде не тільки стимулювати пізнавальну діяльність дітей молодшого шкільного віку, а й сприяти формуванню цивільної відповідальності, готувати їх до виконання ними ролі громадян.

Ефективне громадянське виховання неможливе без організації позакласного життя відповідно до норм демократії та через механізми права. Вирішення цього завдання можливе при дотриманні наступних умов:

- ідея пріоритету прав особистості повинна пронизувати атмосферу навчального закладу-як зміст виховного процесу, так і всю організацію школи;
- створення в позакласних установах середовища взаємоповаги, взаємної відповідальності сторін виховного процесу, конструктивного спілкування, діалогу, узгодження інтересів груп учасників життя організацій, громадськість, заохочення вільного і відкритого обговорення організаційних принципів в житті колективу;
- облік вікових особливостей і можливостей громадянського становлення особистості;
- вивчення, облік і підтримка громадської думки.

Формування демократичного клімату в позакласній діяльності має охоплювати всіх учасників виховного процесу.

Педагог повинен знати і розуміти сутність, призначення, основні напрямки громадянського виховання, володіти такими якостями, як комунікативність, мистецтвом педагогічної підтримки, володіти основами ораторського мистецтва.

Необхідним також є:

- володіння методикою, використання активних та інтерактивних методів навчання;
- вміння попереджати і вирішувати конфлікти, володіння знаннями в області психології;
- здатність до самонавчання, вміння здійснювати вибір навчальних програм, підручників, методичного забезпечення навчального процесу;

Також важливого значення набувають знання в наступних областях:

- основні форми сучасної організації навчальної діяльності дітей молодшого шкільного віку (тренінги, активні та інтерактивні методики, проєктна діяльність тощо);
- віковий підхід, як одна з умов громадянського виховання та освіти;
- навчальний співробітництво, основи конструктивних комунікацій;
- основи методики формування критичного мислення та інші.

Важливого значення набуває форми розвитку особистісних якостей самого педагога, ціннісні орієнтації його особистості, тому підготовка і підвищення їх кваліфікації педагогів повинна передбачати: формування активної громадянської позиції педагога; ціннісне самовизначення особистості, основою якого є визнання цінностей різноманіття і толерантності; формування демократичного стилю педагогічної діяльності, який включає позитивну спрямованість на дітей прагнення до компромісу,

залучення учнів до планування і регулювання освітнього і виховного процесу; розвиток комунікативної культури.

Також важливе значення має вибір методів навчання. Вони повинні носити навчальний характер, залучати вчителя в процес навчальної діяльності, носити інтерактивний характер. Виховання громадянина вимагає нового рівня всієї роботи школи, широкого зв'язку з життям.

Таким чином, щоб виховати людину гідним сином Вітчизни, ми повинні навчити його любити матір, батька, друзів, природу рідного краю, його минуле і майбутнє, великі і малі звершення свого народу. Любити щиро, активно, заломлюючи свою любов у вчинок. Бо з цієї здатності любові і виростає почуття Батьківщини. Розглядаючи досліджувану проблему як «організаторську соціально-педагогічну і виховну діяльність», без якої нездійснений процес громадянського виховання дітей.

1.4. Роль позакласної роботи у громадянському вихованні учнів початкової школи

Позакласна виховна діяльність спрямована на виховання гармонійної особистості та заснована на законах творчості, які передбачають залучення дітей до реальної співтворчості, інтелектуального діалогу, гармонізації спілкування, успіху, можливості почуватися вільно. Позакласна діяльність сприяє розвитку незалежного мислення, розробці прийомів співтворчості та інтелектуальної напруги, передбачає експериментування дітей, ігри, гнучке й гармонійне поєднання індивідуальної, групової та колективної діяльності, самостійної та педагогічно скерованої.

Одна з особливостей позакласної діяльності як педагогічного процесу полягає в тому, що дитина «не боїться отримати незадовільну оцінку. Спираючись на унікальність і неповторність кожної дитини, педагог має розвинути отримані знання, перетворити їх у соціальний досвід. Завдяки цьому нейтралізується функціональний підхід до дитини, фрагментарність у вихованні, інтелектуальні перевантаження» [109, С.15-18].

Як зазначено в концепції громадянського виховання учнів в системі загальної середньої освіти України «метою виховання, наголошено у документі, є формування морально-духовної життєво компетентної особистості, яка успішно самореалізується в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал. Зміст виховання складає науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, природи, мистецтва і самого себе» [49].

У сучасній практиці освітньої та виховної роботи важливе місце має громадянське виховання учнів початкової школи. Позакласна робота виступає одним з ключових інститутів громадянського виховання дітей.

У зв'язку з цим, в числі пріоритетних соціально-педагогічних завдань, визначається:

- розвиток її морально-психологічного потенціалу з включенням ціннісних впливів позакласної діяльності;
- на початковому етапі психолого-педагогічною діяльністю, спрямованою на громадянське виховання дитини.

Первинне громадянське виховання молодшого школяра, обумовлене широким різноманіттям форм естетичної діяльності дітей в позакласній діяльності. У той же час, різноманіття форм і засобів цієї діяльності, взаємопов'язане з активізацією власного естетичного потенціалу сімейного соціуму.

Саме позакласна діяльність дає можливість залучити і батьків до процесу громадянського виховання, що стимулює розвиток громадянського виховання в якості багатовимірною психолого-педагогічного процесу.

Однак, кожна життєва проблемна, ситуація ставить глобальні проблеми, в зв'язку з чим загострюється необхідність пошуку і апробації нових ефективних форм і оптимальних шляхів для первинного громадянського виховання дитини.

Зміни, що відбуваються в країні дещо ускладнили умови громадянського виховання дітей. Заклопотаність батьків соціально-побутовими проблемами, обумовлена зростанням педагогічної занедбаності дітей, розвивається дитяча злочинність.

Тому позакласна діяльність є важливою в роботі з такими дітьми, основним змістом якої є допомога, сприяння, їх повноцінної життєдіяльності. І цей досвід спілкування і накопичення дітьми знань про позакласну діяльність може бути позитивним, збігатися з цілями громадянського виховання.

Також важливим в позакласній діяльності є дотримання вчителем принципу в діяльності, коли громадянське виховання функціонує як двонаправлений процес, що орієнтує становлення школяра як особистості і суб'єкта конкретної діяльності з компонентами позакласної діяльності в навколишньому соціумі. Звідси діти з суб'єктивно сформованих вражень про позакласну діяльність в макро і мікросоціумі можуть мати альтернативні погляди на одну і ту ж проблему позакласної діяльності в сенсі його символіко-метафоричної інтерпретації стосовно реалій соціуму.

Таким чином, в процесі позакласної діяльності вчителів з дітьми молодшого шкільного віку досвід освоєння позакласної діяльності в предметно-просторовому середовищі ними не тільки суб'єктивно засвоюється, а й активно переробляється, засвідчуючи, що дитина вже в даному віці є не тільки суб'єктом соціального розвитку, а й активним суб'єктом саморозвитку.

В даному контексті найбільш продуктивна ідея, згідно з якою, діти молодшого шкільного віку соціальні спочатку, тому їх потенціал можна розвивати в найрізноманітніших напрямках, в тому числі під впливом навколишнього середовища.

Отже, якщо розглядати соціальність як вроджену якість особистості дитини, то процес його адаптації в навколишньому середовищі, в першу

чергу, слід визначати як активно розвиваючий процес, а не тільки пристосування в навколишньому середовищі.

Цілісний процес громадянського виховання дітей у позакласній роботі в умовах навколишнього просторового середовища включає варіативну взаємодію наступних функцій:

- презентативна-розкриває школярам смисловий зміст позакласної діяльності в реаліях навколишнього середовища;
- інсентивна-спонукає мотиваційну сферу дітей до ціннісного освоєння інформації про позакласну діяльність;
- коригуюча-орієнтує дітей на зіставлення зіставленні результатів їх діяльності з компонентами позакласної діяльності та корекцію оцінок у співвідношенні з явищами і фактами навколишнього соціуму.

Це дозволяє забезпечити діагностування з одного боку психолого-педагогічну діяльність педагога-вихователя, з іншого боку, виявляти ступінь засвоєння молодшими школярами необхідних знань, умінь і навичок в роботі з компонентами позакласної діяльності та її подальший вплив на виховання і розвиток особистості.

Досить важливим в позакласній роботі є робота вчителя за певними напрямки діяльності:

- по-перше, в позакласній роботі педагог-вихователь покликаний не тільки засвоїти, а й удосконалювати систему використання методів, організаційних форм і дидактичних засобів, які сприяють підвищенню рівня знань, умінь і навичок діяльності дітей з компонентами позакласної діяльності в найближчому соціумі;
- по-друге, необхідно розробити і впровадити в освітню і виховну практику ефективні методики і критерії оцінки навченості дітей роботі з компонентами позакласної діяльності, їх умінь, навичок і розуміння елементів громадянського виховання;

- в оволодінні початковими знаннями з громадянського виховання виховання і способах їх обробки через позакласну діяльність; важливо виробляти належне ставлення дитини до праці;
- до знань культурно-історичних традицій позакласної діяльності;
- з урахуванням вікових можливостей має сенс використовувати метод наочності, а дітей старшого молодшого шкільного віку орієнтувати на діяльність з навколишнього символікою в співвіднесенні з патріотичними, естетичними, екологічними та іншими доступними їхньому розумінню аспектами;
- по – третє, у позакласній роботі вчитель повинен обґрунтувати умови, що сприяють формуванню у школярів мотивації до освітньої і виховної діяльності в умовах навколишнього середовища.

В організації занять найбільш ефективні розповіді, доповіді, лекції, консультації, семінари, основний зміст яких включає вирішення проблемних ситуацій громадянського виховання дітей засобами позакласної діяльності.

Практикою встановлено, що до найбільш ефективних мотивуючих дій педагога-вихователя необхідно віднести: включення молодших школярів в діяльність, яка передбачає різні види творчості з використанням навколишньої символіки, презентацію дитячих робіт, взаємну допомогу один одному і т. д.

Висновки до першого розділу

Аналіз результатів даного дослідження показав, що спрямованість впливу педагогів на мотиваційну сферу дітей активно вплинули на розвиток їх пізнавальної активності і творчих орієнтацій відіграє важливу роль у громадянському вихованні учнів.

Важливу роль набувають особистісні якості фахівців – їх морально-етичні позиції, любов до дітей, послідовність і постійний пошук ними новаторських форм роботи з дітьми, що є важливою умовою досягнення ефективних результатів громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку засобами позакласної діяльності.

Важливим є те, що при використанні будь-яких технологій які спрямовані на громадянське виховання дітей у позакласній діяльності єдиним напрямком визначається – виховання суспільно-активної творчої особистості, розвиток її здібностей до самореалізації та соціальної творчості, спрямованої на досягнення спільних інтересів.

Аналіз різних точок зору науковців дозволяє стверджувати, що за своєю суттю організаторська, соціальна і психолого-педагогічна діяльність вчителя, передбачає для звершення процесу громадянського виховання дітей актуалізацію діяльності фахівця будь-якого педагогічного профілю.

Отже, громадянське виховання передбачає вивчення суспільних проблем сучасного життя, а процес виховання не може бути вільним від індивідуальних і колективних впливів, заступник директора з позакласної виховної роботи повинен інформувати не нав'язуючи їм власних переконань і пропонуючи самим визначити суспільні пріоритети.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В СИСТЕМІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1. Діагностика вихованості громадянського виховання молодших школярів в системі позакласної роботи (констатувальний експеримент)

Діагностика (з грецької *διαγνωστικός* – здатний розпізнавати) – одна із важливих складових виховного процесу, яка дає об'єктивне знання про стан досліджуваного явища. Процес діагностування вихованості – «це розпізнавання і вивчення істотних ознак вихованості, їх комбінацій, форм вираження як реалізованих цілей виховання. Діагноз встановлюється тоді, коли педагог ще не володіє повною інформацією про вихованість учня, а робить висновок на основі її суттєвих проявів з метою встановлення причин, що перешкоджають досягненню бажаного ступеня розвитку якостей і властивостей особистості; визначення факторів, які сприяють успішній реалізації цілей виховання» [30, С.624].

Така діагностика на нашу думку повинна бути важливим етапом експериментальної роботи, оскільки вона дає можливість отримати достовірну інформацію, емпіричні дані про рівень сформованості особистісних якостей.

Нами проведено констатувальне дослідження на базі Балинцівського ліцею імені Ярослава Барнича, Заболотівської селищної ради, Коломийського району, Івано-Франківської області. У опитування взяло участь 80 учнів.

На підготовчому етапі дослідження нами використано шкалу вимірювань, зокрема критерії і показники вихованості громадянського виховання молодших школярів в системі позакласної роботи. У наукових дослідженнях під «критерієм» розуміють «ознаку, на основі якої відбувається оцінка «критерії вихованості – це теоретично розроблені показники рівня сформованості різних якостей особистості (колективу)» [21, С.174].

Враховуючи сутність поняття «громадянська відповідальність учнів» як інтегративне особистісне утворення, що включає «громадянські цінності, готовність свідомо виконувати громадянські обов'язки та здійснювати громадянські права, спонукати до цього інших, з метою повноцінної самореалізації в системі «громадянин-держава» та її структурних компонентів: *потребовий* (актуалізовані потреби у: приналежності до українського суспільства, народу, держави; самореалізації в системі «громадянин-держава»); *когнітивний* (знати і усвідомлювати власні цінності, обов'язку перед державою та народом; громадянська самоідентифікація); *ціннісний* (загальнолюдські, громадянські і професійні цінності); *поведінковий* (готовність добровільно і свідомо приймати і виконувати існуючі закони, дотримуватись обов'язків і реалізувати права, обирати професію за здібностями; уміння передбачати наслідки своїх дій і вчинків та зіставляти їх із правовими нормами) нами визначені критерії і показники діагностики цього інтегративного особистісного утворення учнів» [46] (Табл.2.1.1)

Таблиця 2.1.1

**Критерії та показники громадянської вихованості
молодших школярів в системі позакласної роботи**

№п/п	Критерії	Показники
1.	Мотиваційний	потреба у приналежності до українського суспільства і держави; потреба у самореалізації в системі «громадянин-держава»;
2.	Цінніснозорієнтований	усвідомлення себе громадянином держави; знання і усвідомлення власної повинності, обов'язку перед державою та

		суспільством;
3.	Ставленнєвий	ставлення до свободи, демократії як цінностей; ціннісне ставлення до професійних обов'язків;
4.	Поведінково-рефлексивний	готовність свідомо приймати і добровільно виконувати громадянський і професійний обов'язок, реалізувати громадянські права; уміння передбачати наслідки своїх дій і вчинків та зіставляти їх із правовими нормами

Визначивши критерії і показники доцільним є здійснити характеристику за трьома рівнями – високий, середній та низький. На низькому рівні громадянської вихованості учнів: несформованість потреби у приналежності до українського суспільства держави, відповідальності перед суспільством і державою, негативне ставлення до свободи і демократії, ігнорування майбутнього професійного обов'язку.

Середній рівень: невисокий попит у належності до українського суспільства держави, вимоги у самореалізації у системі «громадянин-держави», усвідомлення громадянських обов'язків перед суспільством і державою, відношення до свободи і демократії як позитивне явище, недостатньо сформованою готовністю до виконання своїх громадянських обов'язків.

Високий рівень: характерним є потреба у належності до українського суспільства держави, потреби до самореалізації у системі «громадянин-держави», усвідомлення громадянських обов'язків перед суспільством і державою, постановкою до свободи і демократії як до цінностей, прийняттям майбутнього професійного обов'язку як особистої і соціальної цінності,

готовність до виконання громадянських обов'язків та можливість реалізувати права, наявність умінь передбачати свої дії і вчинків.

У процесі вирішення завдань діагностики нами застосовано наступні методи дослідження: «педагогічне спостереження, опитування (бесіда, анкетування, узагальнення незалежних характеристик), самооцінка, аналіз продуктів діяльності), створення виховуючих ситуацій, педагогічний експеримент (констатувальний)» [30].

Педагогічне спостереження застосовували «з метою вивчення зовнішніх проявів громадянських почуттів (наприклад ставлення до державної символіки, до суспільно-політичних подій в країні, до обов'язку захищати її територіальну цілісність та незалежність) і громадської активності учнів в освітньому процесі навчального закладу. На основі отриманих даних ми маємо можливість детальніше пізнати погляди й переконання учнів до ролі громадянина в державі, їх ціннісні орієнтації й почуття, ставлення до власної повинності та необхідності виконання громадянських обов'язків, дозволив відстежити прояви громадянської поведінки в різних ситуаціях» [30].

Результати спостереження (див. Табл. 2.1.2)

Таблиця 2.1.2

Бланк спостереження за проявами громадянської відповідальності учнів (у балах від 0 до 2)

№ п/п	Прізвище, ім'я учня	Українського суспільства	потреба у приналежності до громадянин-держави	потреба у самореалізації в системі держави	усвідомлення себе громадянином держави	повинності	усвідомлення обов'язку, як цінності	ставлення до свободи, демократії як цінності	ціннісне ставлення до обов'язків	громадянський обов'язок	готовність виконувати	уміння передбачати наслідки своїх дій і вчинків
1												
2												

Метод створення виховуючих ситуацій передбачав «організацію умов де визначається готовність учнів приймати і добровільно виконувати

громадянські обов'язки, реалізувати громадянські права, а також проявлялися уміння передбачати наслідки своїх дій і вчинків та здатність зіставляти їх із правовими нормами. У процесі дослідження застосовувалися різноманітні виховуючі ситуації, зокрема: вербальні (наприклад, розповіді про людей, які жертвуючи своїм життям, здоров'ям виконували свій громадянський обов'язок з наступним обговоренням), практичні (ознайомлення школярів із певною реальною проблемою і мотивація до участі у її вирішенні), уявні (створення умов для аналізу своїх вчинків, оцінки певних дій), конфліктні (розігрування рольових ігор у яких необхідно проявити здатність вирішити конфліктну ситуацію, іти на компроміс, толерантно ставитися до інших людей)» [30].

Із групи методів оцінювання застосовано такі методи як оцінка, самооцінка, аналіз продуктів діяльності. *Метод аналізу продуктів діяльності* засовувався «із метою збору, систематизації, аналізу діяльності (малюнки, письмові твори, власні вірші, щоденники, колекції, ручні вироби) учнів. Аналіз діяльності дозволив зробити опосередковані висновки про ціннісні орієнтації школярів, їх інтереси та здібності, розвиток тих чи інших особистісних якостей» [30].

Метод самооцінки передбачав «оцінку самими учнями рівня сформованості громадянської відповідальності. Для визначення самооцінки вихованості громадянської відповідальності учнів модифіковано методіку Дембо-Рубінштейн. Дана методика полягала в тому, що учням пропонується на вертикальних лініях відзначити певними знаками рівень розвитку у них означених характеристик (показник самооцінки) і рівень домагань, тобто рівень розвитку цих же особистісних утворень, який би задовольняв їх» [30].

Узагальнені результати експертного оцінювання щодо рівня вихованості громадянської відповідальності за визначеними критеріями і показниками подані у таблиці 2.1.3.

Таблиця 2.1.3

**Узагальнені результати експертного оцінювання рівня
вихованості громадянської відповідальності учнів**

Критерії	Показники	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Мотиваційний	- потреба у приналежності до українського суспільства і держави;	9%	48,8%	42,2%
	- потреба у самореалізації в системі «громадянин-держава»;	13,6%	66,3%	20,1%
цінніснозорієнтований	- усвідомлення себе громадянином держави;	73,1%	8%	18,9%
	- знання і усвідомлення власної повинності, обов'язку перед державою та суспільством;	7%	40,5%	52,5%
Ставленнявий	- ставлення до свободи, демократії як цінностей;	11,7%	63,3%	25%
	- ціннісне ставлення до професійних обов'язків;	11,2%	65,8%	23%
Поведінково-рефлексивний	- готовність свідомо приймати і добровільно виконувати громадянський і професійний обов'язок, реалізувати громадянські права;	3,9%	58%	38,1%
	- уміння передбачати наслідки своїх дій і вчинків та зіставляти їх із правовими нормами	2,2%	53,6%	44,2%

Отже, за результатами експертного оцінювання рівня вихованості громадянської відповідальності учнів свідчить, що незначна частка учнів відзначає високим рівнем вихованості означеного особистісного утворення. Позитивним є той факт, що переважна більшість учнів переконливо ідентифікують себе громадянами України. Особливої уваги потребує робота із виховання учнів здатності до самоаналізу своїх дій, вчинків і їх співвіднесення із існуючими нормами, оскільки за показником «уміння передбачати наслідки своїх дій і вчинків та зіставляти їх із правовими нормами» – відсоток учнів із високим рівнем становить лише 2,2%, із

середнім – 53,6%, а з низьким – 44,2%. Викликає занепокоєння і той факт, що лише 3,9% учнів відзначаються готовністю свідомо приймати і добровільно виконувати громадянський і професійний обов'язок, реалізувати громадянські права.

Із групи методів опитування застосовувалися бесіда та анкетування. *Метод бесіди* дав можливість пізнавати особливості громадянської відповідальності учнів шляхом безпосереднього спілкування з ними, яке здійснювалося в природних умовах. В ході бесіди учням ставилися уточнюючі запитання, які давали можливість отримати додаткову інформацію про мотиви вчинки учнів, їхні погляди на громадсько-політичні події в країні, ставлення до інститутів держави. Трудністю у застосуванні даного методу було те, що педагогу-досліднику треба затратити багато часу для отримання інформації від невеликої кількості осіб. Для вирішення даного недоліку було застосовано *метод анкетування*, який дав можливість за невеликий проміжок часу опитати велику кількість учнів. Даний метод полягає у використанні анкети як засобу збору первинної інформації.

На основі виділених критеріїв і показників розроблено анкету де кожен показник визначається двома запитаннями анкети, дозволяє охопити виокремлені у структурі компоненти громадянської відповідальності учнів. Одне із питань передбачає врахування самооцінки учнем рівня вихованості громадянської відповідальності та здатності до самовиховання відповідних властивостей особистості. Опитування з визначення рівня вихованості громадянської відповідальності учнів (низький, середній, високий) підкріплюється використанням інших, апробованих методик діагностики структурних компонентів цього особистісного утворення, а також застосуванням методів спостереження, експертної оцінки, бесіди.

Анкета містить роз'яснення, у якому респонденту наголошується на анонімності опитування, що проводиться. Анонімність передбачає фіксацію тільки відповідей респондента без вказування його прізвища чи імені. Також, у преамбулі до анкети свідомо вказується на тому, що дані анкети будуть

використовуватись в узагальненому вигляді і ніяким чином не передбачається програмою дослідження розповсюдження конкретизованих даних, що можуть зашкодити об'єкту вивчення (конкретний учень чи визначений клас). Це дозволило нам підвищити міру відвертості й довіри респондентів до опитування, що проводилось. Респонденти (учні) не переживали за наслідки, не турбувались з приводу конфіденційності опитування і це допомогло їм чесно, щиро і об'єктивно відповідати на запитання анкети. Важливою особливістю нашої методики є те, що респондент знає про те, що проводиться дослідження, але не знає суті завдань, які стоять перед дослідником.

В основі анкети чотири критерії (мотиваційний, раціозорієнтований, ставленнєвий, поведінково-рефлексивний), які тісно пов'язані зі структурними компонентами громадянської відповідальності учнів (потребовий, когнітивний, ціннісний, поведінковий).

Таблиця 2.1.4

Відповідність критеріїв методики діагностики структурним компонентам громадянської відповідальності учнів

№п/п	Критерії	Структурні компоненти громадянської відповідальності учнів
1.	<i>Мотиваційний</i>	<i>Потребовий</i> (актуалізовані потреби у: приналежності до країни, народу держави; самореалізації в системі «громадянин-держава»)
2.	<i>Цінніснозорієнтований</i>	<i>Когнітивний</i> (знання і усвідомлення власної повинності, обов'язку перед державою та народом; громадянська самоідентифікація)
3.	<i>Ставленнєвий</i>	<i>Ціннісний</i> (інтеріоризовані загальнолюдські, громадянські і

		професійні цінності)
4.	<i>Поведінково-рефлексивний</i>	<i>Поведінковий</i> (готовність свідомо приймати і добровільно виконувати існуючі закони, дотримуватись обов'язків і реалізувати права, уміння передбачати наслідки своїх дій і вчинків та зіставляти їх із правовими нормами)

На перші два запитання – «*Чи хочете Ви належати до українського суспільства?*» та «*Як ви оцінюєте інститут держави?*» – дають інформацію про сформованість потреби у приналежності до певної спільноти, держави. Наступні два запитання – «*Як ви оцінюєте інститут держави?*» та «*Чи є у Вас бажання працювати на користь держави?*» – пропонують емпіричні дані про сформованість потреби у самореалізації в системі «громадянин-держава». П'яте і шосте запитання – «*Чи вважаєте ви себе громадянином України?*» та «*Де б Ви хотіли Жити в майбутньому?*» – надають інформацію про те чи респондент усвідомлює, вважає себе громадянином держави Україна. Сьоме і восьме запитання – «*Як Ви ставтесь до виконання громадянських обов'язків?*» та «*Чим для Вас є суспільні норми і правила?*» – перевіряють знання та усвідомлення респондентом власної повинності і обов'язків перед державою та суспільством. Дев'яте і десяте запитання – «*Чи потрібна українському суспільству демократія?*» та «*Чи свобода для Вас є цінністю?*» – дозволяють визначити ставлення респондента до свободи і демократії. Одинадцяте і дванадцяте запитання – «*Як Ви плануєте обирати майбутню професію?*» та «*Як Ви будете виконувати свої обов'язки на роботі?*» – допомагають встановити ставлення учнів до виконання майбутніх професійних обов'язків. Тринадцяте і чотирнадцяте запитання – «*Чи берете Ви участь у діяльності учнівського самоврядування, або громадських організацій?*» та «*Як Ви виконуєте домашнє завдання?*» – дають інформацію про готовність до відповідального виконання професійного і громадянського

обов'язку. П'ятнадцяте і шістнадцяте запитання – «*Чи робите Ви аналіз своїх дій вчинків, поведінки?*» та «*Чи задумувались Ви над тим, як ваші дії впливають на інших?*» – дозволяють з'ясувати рівень розвитку громадянської рефлексії, готовності зіставляти себе з еталоном громадянської поведінки та покращувати громадянські якості шляхом самовиховання.

Відповіді по запитаннях анкети дозволять диференціювати розвиток відповідних компонентів громадянської відповідальності учнів за трьома рівнями: високий, середній, низький. Закриті відповіді на запитання анкети оцінюються за трибальною шкалою (від 0 до 2). Наприклад, на поставлене запитання, – «*Чи є свобода для Вас цінністю?*», – респонденту пропонується вибрати три варіанти відповіді: а) «*Так, бо це можливість вибору*»; б) «*Ні, бо це всюдозволеність*»; в) «*Скоріш так, а ніж ні*», де варіант відповіді «а» – оцінюється трьома балами, відповідь «б» – одним балом, а відповідь «в» – двома балами відповідно. Анкета побудована таким чином, що дві відповіді на два поставлені запитання дозволяють виявити рівень вихованості певної особистісної властивості (структурного елементу) громадянської відповідальності учнів (інтегративного особистісного утворення).

Узагальнені результати анкетування подано у таблиці 2.1.5

Таблиця 2.1.5

**Результати анкетування учнів щодо рівня вихованості
громадянської відповідальності**

Критерії	Показники	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Мотиваційний	- потреба у приналежності до українського суспільства і держави;	10,2%	52,4%	37,4%
	- потреба у самореалізації системі «громадянин-держава»;	15,5%	64,3%	20,2%
цінніснозорієнтований	- усвідомлення	70,6%	8%	21,4%

	себе громадянином держави;			
	- знання і усвідомлення власної повинності, обов'язку перед державою та суспільством;	8,7%	43,7%	47,6%
Ставленнявий	- ставлення до свободи, демократії як цінностей;	16,3%	60,9%	22,8%
	- ціннісне ставлення до професійних обов'язків;	12,6%	67,7%	19,7
Поведінково-рефлексивний	- готовність свідомо приймати і добровільно виконувати громадянський і професійний обов'язок, реалізувати громадянські права;	8%	61,7%	30,3%
	- уміння передбачати наслідки своїх дій і вчинків та зіставляти їх із правовими нормами	7,5%	54,4%	38,1%

Узагальнені результати анкетування свідчать, що найкраще сформована громадянська відповідальність учнів за показниками цінніснозорієнтованого критерію, а показники поведінково-рефлексивного критерію засвідчують, що тільки 7,5-8% учнів відзначаються відповідальною поведінкою.

2.2. Основні принципи, форми громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку у позакласній діяльності

Громадянське виховання в позакласній діяльності пов'язане з пошуком оптимальних рішень, пов'язаних з інтелектуальними особливостями дітей молодшого шкільного віку, а саме, їх розвитком.

Результатом громадянської спрямованості позакласного виховного процесу стане розвиток здатності протистояти негативним явищам в і оздоровленні мікросередовища.

Успіх процесу громадянського виховання визначається рівнем сформованого соціального характеру у дитини молодшого шкільного віку, що в свою чергу залежить від того, як сама дитина сприймає виховний вплив або вплив, яка його власна активність у справі формування особистісних громадянських якостей.

У сучасному українському суспільстві після тривалого періоду недооцінки ролі особистості як суб'єкта людських відносин у свідомій, цілеспрямованій соціально-перетворюючій діяльності.

Соціальна позиція особистості дітей молодшого шкільного віку відображає складну систему її ціннісних орієнтації, відносин, установок і мотивів, якими людина керується у своїй діяльності. Позиція особистості-це життєва лінія, сенс існування, життєве кредо. Вона проявляється в різних аспектах: як громадянська, соціально-політична, світоглядна, моральна цінність.

Психологічна дитяча сутність полягає в системі потреб, інтересів і прагнень особистості, що визначає її ставлення до дійсності, своєї країни, свого народу, до оточуючих і самої себе. Це активне, вибіркоче ставлення висловлює не яку-небудь її окрему рису або сторону, а інтегральну систему особистості в цілому.

У міру формування і розвитку зростає визначеність спрямованості і активність життєвої позиції. Дитина молодшого шкільного віку стає

особистістю, коли в ній є мінімум нейтральності, байдужості, байдужості по відношенню до найближчого оточення. Громадянська позиція особистості формується поступово. Перш ніж досягти зрілості, вона проходить ряд ступенів соціального розвитку. Перша з них полягає в умінні виділяти себе з навколишнього соціального середовища, переживати ідентичність з самим собою щодо свого минулого, сьогодення і майбутнього, в уявленні індивіда про самого себе.

Другий ступінь характеризується тим, що дитина починає розуміти: крім «Я» є ще й «інші», і це вимагає від нього певного самообмеження, вміння рахуватися з правами і свободою цих «інших». Дана ступінь соціального розвитку-найважливіший етап морального становлення особистості, який, визначається умінням вільно підпорядковувати своє «Я» моральному закону.

Третій ступінь соціального розвитку особистості характеризується тим, що вона усвідомлює себе частиною певної спільності. Нарешті, четверта ступінь соціального розвитку особистості полягає в тому, що після «відходу» від себе в громадські структури вона повертається до свого «Я», але вже на новому, вищому рівні.

Цей етап характеризується прагненням до самовдосконалення, максимальної самореалізації особистості. Він включає самопізнання, адекватне самовизначення, постійна освіта, самоосвіта і самовиховання, активну життєву позицію. Ці шаблі соціального розвитку поєднують суспільні та особисті інтереси, духовні та матеріальні потреби, творчі та споживчі орієнтації, соціальну і творчу активність. Ця спрямованість визначає відповідні переконання особистості, її установки, мотиви діяльності, оціночні судження і багато іншого.

Найважливішою рисою соціальної позиції особистості є її громадянська позиція, основу якої становить співвідношення особистих і суспільних інтересів. Гармонія особистих і суспільних інтересів, а в разі

необхідності вміння поставити суспільні інтереси вище особистих – системоутворююча ланка громадянської позиції особистості.

До громадянських якостей особистості відносять розуміння того, що відбувається в даний час суспільну активність, безкорисливість у захисті суспільних інтересів пов'язані з такими категоріями моральності, як патріотизм, гуманізм, колективізм, чесність.

Виховання громадянських якостей однаково потрібно і для особистості, і для суспільства. Без них неможлива змістовна і повноцінна життя, гідна людини.

Не менш важливо громадянське виховання молодого покоління і для прогресу суспільства, чому сприяють такі якості, як переконаність, ініціатива, безкорисливий захист суспільних інтересів з боку громадян. Як показують дослідження на громадянську позицію дітей, їх інтереси, ідеали і ціннісні орієнтації, перш за все, впливає соціально-суспільний лад, визначальний, і систему позакласного виховання і соціальну мезо - і мікросередовище.

Таким чином, перше завдання педагогів-формувати у дітей молодшого шкільного віку засобами позакласної діяльності спрямованість на колективізм, дружбу і товариство, взаємодопомога, любов до своєї країни, вищі духовні цінності. Саме ці якості особистості будуть надійним фундаментом для громадянської позиції хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку. Така спрямованість особистості визначає її ставлення до людей, до сім'ї, дає усвідомлення соціальної та особистої цінності, створює атмосферу доброзичливості і взаємодопомоги.

З поняттям саморозвитку особистості дитини молодшого шкільного віку пов'язують процес, який спрямований на подолання протиріч в прагненні до досягнення духовної, фізичної і соціальної гармонії.

У вітчизняній науці при визначенні вікових стадій (етапів) виходять з того, що вона відбувається більш продуктивно в трудовій діяльності.

Соціально-культурні завдання в процесі формування громадянських якостей у дитини молодшого шкільного віку це пізнавальні, морально-моральні, Ціннісно-сміслові завдання, які специфічні для даного вікового етапу в конкретному історичному соціумі. Вони визначаються регіональним і найближчим оточенням дітей.

Соціально-психологічні завдання пов'язані зі становленням самосвідомості особистості, її самовизначенням, самоактуалізацією і самоствердженням, які на початковому віковому етапі мають специфічний зміст і способи їх досягнення.

Рішення названих завдань в процесі громадянського виховання дітей засобами позакласної діяльності викликано необхідністю розвитку особистості.

Можливий і такий випадок, зазначає А.В. Мудрик, коли та чи інша задача, не вирішена в певному віці, зовні не позначається на розвитку особистості, але через певний період часу «спливає», що призводить до невмотивованих задумів і дій.

Формування особистості – це процес і результати виховання і саморозвитку. Формування означає становлення, придбання сукупності стійких властивостей і якостей, формувати – значить надавати форму чого-небудь, стійкість, закінченість, певний тип.

При формуванні дитини молодшого шкільного віку як особистості, коли першорядне значення мають соціальні фактори, постійно і потужно працюють і біологічні механізми людини як природної істоти, проявляючи себе у вигляді задатків, на основі яких розвиваються його потреби, інтереси, схильності, здібності і складається його характер.

Зміна економічних, політичних, соціальних умов призвели до того, що виникла гостра потреба вивчити психолого-педагогічні та вікові особливості дітей. Розглянути їх інтереси, коло спілкування, умови життя, виявити позитивні і негативні впливи.

Когнітивний підхід (Ж. Піаже, Л.Кольберг), який на чолі вивчення ставить проблеми пізнавальних здібностей особистості, може бути представлений як підхід до дослідження можливостей дитини.

Поведінковий підхід (Д.Уотсон, Б. Скіннер), що вивчає розширення репертуару поведінки особистості шляхом навчання, може бути представлений як підхід, що розглядає поведінку, в якому відбивається ідейний задум індивіда.

Гуманістичний підхід (А.Маслоу), вивчає проблеми особистісного зростання, самоактуалізації та саморозвитку факторами позакласної діяльності в предметно - просторовому середовищі.

Діяльнісний підхід (п. п.Блонський, Л. С. Виготський, А. Н. Леонтьєв та ін.), розглядає розвиток особистості шляхом включення її в різні види діяльності.

Системний підхід, передбачає одночасний розгляд розвитку дитини.

Інтегральний підхід, згідно з яким наша психічна активність має кілька вимірів, розмірностей, аспектів рівнів, інстанцій може стати підходом, необхідним у дослідженні просторових уявлень в макро і мікросоціумі.

В позакласній діяльності систему заходів, складають творча практична діяльність з компонентами позакласної діяльності в навколишньому соціумі, образотворча, декоративно-прикладна, дизайнерська і трудова діяльність, в якій громадянські традиції мають вирішальне значення, формування знань, умінь і навичок самостійної роботи з компонентами позакласної діяльності; професійно - освітньо-виховний вид діяльності.

Також варто зосередити увагу на патріотичне, моральне, естетичне виховання і освіта на основі культурно-історичних цінностях позакласної діяльності в макро і мікросоціумі. Систему заходів, в даному випадку, складають-вивчення культурно-історичної спадщини

Важливе значення має спільна практична діяльність з компонентами позакласної діяльності в найближчому оточенні, в тому числі, в умовах дотримання звичаїв і традицій сім'ї. Систему заходів, в даному випадку,

складатимуть психолого-педагогічний аналіз сімейної діяльності з компонентами позакласної діяльності в навколишньому соціумі, а також, діагностика проблем сім'ї (вимушені переселенці, емігранти, біженці) і прогнозування проблем в процесі сімейної діяльності з компонентами позакласної діяльності як фактора громадянського виховання дітей; суспільний вид діяльності в макро і мікросоціумі.

Важливим також є залучення дитини до загальнодержавних символів позакласної діяльності в макро і мікросоціумі, а також, до національних, регіональних особливостей переваги позакласної діяльності. Систему заходів, в даному випадку, складатиме інформаційно-виховний супровід державних символів, вивчення і врахування регіональних, національно-психологічних і релігійних особливостей переваги позакласної діяльності в навколишньому соціумі; інформаційно-ігровий вид діяльності з компонентами позакласної діяльності в процесі перегляду телевізійних відео та комп'ютерних програм.

Як будь-який науковий процес, громадянське виховання засобами позакласної діяльності має низку властивостей, основними з яких є: науковість – опора на обґрунтовані дані теоретичного досвіду і практичного застосування позакласної діяльності в ролі фактора громадянського виховання дітей; активність – постійне вивчення новітніх досягнень в області проблем позакласної діяльності, громадянського виховання дітей факторами середовища.

Накопичення власного досвіду з компонентами позакласної діяльності в навколишньому соціумі, як фактора громадянського виховання школярів; комплексність – можливість використання ряду інших факторів (літератури, музики, засобів телекомунікації та комп'ютерної технології і т.д.) в цивільному вихованні дітей поряд з компонентами позакласної діяльності в навколишньому просторі; динамічність – готовність вирішувати проблеми громадянського виховання засобами позакласної діяльності в оновлюваній суспільній і державній обстановці; гнучкість – здатність ліквідації однієї

негативної проблеми за одною в процесі позитивного громадянського виховання дітей засобами позакласної діяльності; варіативність – здатність оперативно змінювати освітню і виховну мікросоціумі як факторі громадянського виховання дітей у разі екстреної необхідності.

Мета позакласної виховної роботи, створити умови для громадянського виховання, включаючи: розвиток естетичного, духовно-етичного та художньо-творчого вдосконалення школяра; підвищення потреби у дітей пізнати навколишній світ позакласної діяльності; усвідомлення дитиною власної значущості в суспільстві на рівні свого внутрішнього "Я"; формування почуття гордості і любові до рідного краю; збільшення інтересів і захоплень пізнати найближче оточення на рівні власного усвідомлення причетності до навколишнього світу; розширення поля діяльності дітей з компонентами позакласної діяльності на рівні ігрової, мовної, художньо - творчої та д.р. діяльності.

Головним принципом організації системи взаєморозуміння дорослих і дітей, безумовно, є спільна діяльність з компонентами позакласної діяльності в предметно-просторовому середовищі. Що в свою чергу призводить до придбання відповідних навичок життєвого досвіду, необхідних для громадянського виховання в подальшому.

Провідними видами естетичної діяльності з компонентами позакласної діяльності в процесі громадянського виховання дітей є образотворча, декоративно-прикладна, трудова діяльність, яка поділяється за колективним та індивідуальним інтересам. У процесі спілкування з літературними джерелами близьким і зрозумілим для дитини стає літературні твори про позашкільну діяльність в макро і мікросоціумі, а також, усний фольклор.

Культурно-історичне середовище, в сільській місцевості, в місті, в краї для дитини має велике значення. Педагогічне поняття-будинок як середовище, в якій протікає життя, дозволяє зрозуміти дитині важливість найближчого оточення для його розвитку і розвитку інших дітей, а також сенс існування навколишнього середовища для його батьків і дорослих.

Картинні галереї і музеї народної творчості в цьому контексті виступають для дитини концентрованим банком позакласної діяльності, наочно-образним виразником особливостей місцевих культурно-історичних традицій позакласної діяльності. У картинній галереї, музеї можна виділити екскурсії, бесіди, зустрічі, які проводяться безпосередньо в музейних експозиціях або з обов'язковим використанням музейних експонатів.

Така педагогічна робота дозволяє наочно побачити дітям молодшого шкільного віку в повному позашкільну діяльність обсязі його можливостей і особливостей.

Розглянемо перший фактор, який застосуємо до умов забезпечення процесу громадянського виховання факторами позакласної діяльності в предметно просторовому середовищі. Слід зазначити, що це особливим способом організована діяльність, спрямована на дітей, які потребують громадянського виховання факторами середовища. Відмінною особливістю при здійсненні аналізу діяльності, є організований її аспект, що відображає характер реалізації заходів по складання характеристики умов забезпечення громадянського виховання на базі молодших шкільних установ.

Другий фактор, що висвічує психолого-педагогічну підготовку фахівців в області громадянського виховання молодших школярів засобами позакласної діяльності, є одним з різновидів загальної підготовки фахівців. Основний зміст даної психологопедагогічної підготовки, застосовної до наших умов, є психологічна та педагогічна допомога у відновленні ціннісної орієнтації в галузі позакласної діяльності в предметнопросторовому середовищі в оновленій державі. А також психологопедагогічна підтримка дітей, які перенесли міграційне переселення і надання їм психолого-педагогічної допомоги для орієнтації в нових ідеалах позакласної діяльності в навколишньому соціумі.

Третій, що цікавить нас фактор, виявлений в процесі аналізу існуючих наукових джерел, відноситься, як було сказано вище, до методів роботи з дітьми молодшого шкільного віку. Дані методи обумовлюють появу цілого

ряду психолого-педагогічних впливів на дітей в процесі громадянського виховання. Особливо наочно вони проявляють себе у вирішенні проблем, що виникли в процесі освітньо-виховної практики. Методи включають в себе перспективний аспект майбутньої психолого-педагогічної діяльності фахівця-педагога-вихователя з певною категорією дітей.

Серед основних методів, інноваційні методи переважно відображають аспект громадянського виховання факторами позакласної діяльності в предметно-просторовому середовищі певної категорії дітей (діти - переселенці, інваліди тощо). В даному випадку увага педагогів-вихователів і вчителів концентрується не тільки на дитину молодшого шкільного віку, а й на морально-психологічному, духовному потенціалі всієї його сім'ї.

Концепція національно-патріотичного виховання 2015 року визначає місце і роль наукових знань про позакласну діяльність як чинник позитивного виховання в реалізації не тільки сімейного, а й державного завдання.

Дане завдання, в свою чергу, містить естетичну оцінку сучасного стану позакласної діяльності в державі, характеризує основні її пріоритети в державних символіках. Становлення роботи в галузі громадянського виховання дітей, як нового виду психолого-педагогічної діяльності в початкових класах шкільних установах, передбачає не тільки залучення дітей до художньої діяльності з компонентами позакласної діяльності.

Як зазначає Галицька І. «інтерактивні форми дають змогу одночасно як подавати інформацію й формувати певні навички, так перевіряти наявний рівень знань та вмінь. Переваги інтерактивних форм роботи: мають високу результативність у засвоєнні знань та формуванні практичних вмінь і навичок: дозволяють за той самий проміжок навчального часу збільшити обсяг виконаної роботи; сприяють формуванню вміння співпрацювати в команді; розвивають гуманні, толерантні стосунки між учасниками навчально-виховного процесу; активізують власний досвід, знання та вміння

учасників навчально-виховного процесу, розвивають пам'ять та здатність до самоконтролю» [16].

Інтерактивні форми роботи «пропонуємо для розгляду проблему, а кожен персонаж гри виконує певну соціальну роль. Головний герой – "жертва" ситуації, інші персонажі – його оточення: сім'я, школа, члени суспільства. Можлива участь лікаря, міліціонера, психолога, вчителя. Кількість персонажів зумовлена сценарієм, конкретною ситуацією. Джокер – головна дійова особа форуму-театру. Він веде захід від початку до кінця, від нього залежить успішність форуму-театру. Під час участі в форум-театрі глядачі мають можливість не лише познайомитися з важкою ситуацією, як у інтерактивному театрі, або отримати інформацію, як під час тренінгу, а й розробити алгоритм, створити модель успішної поведінки в складній, на перший погляд безвихідній, ситуації. Змагання команд КВН – найпопулярніший серед молоді жанр. Він легкий, рухливий, емоційний, гумористичний. Дуже важливим у цьому жанрі є "здоровий" гумор, який має викривати вади легковажної поведінки, сценічна культура, жвавість, гнучкість мислення. Художньо-прикладні форми. Ідеться про відомі конкурси малюнка, виставки квітів, захист технічних проектів тощо» [16].

Структура проведення читацької конференції залежить «від теми, класу. Тематичні вечори – присвячуються суспільно-політичним подіям, державним святкам, пам'ятним і знаменним датам у житті народів України. Цінність тематичного вечора полягає в тому, що в його підготовці та проведенні беруть участь самі учні, вони проявляють ініціативу, самостійність, ерудованість у доборі теми, запрошують гостей, оформляють приміщення, готують книжкові виставки, художню самодіяльність, підбирають кінофільми тощо.. Інтерактивні ігрові форми передбачають обов'язкове включення аудиторії, яка стає учасником дійства, і його умови потребують від глядача певних дій, знань, вчинків. Інтерактивні форми дають змогу одночасно як подавати інформацію й формувати певні навички, так перевіряти наявний рівень знань та вмінь» [87].

Ігрова програма є «основним засобом вираження у цій формі є гра. Саме через гру подається зміст, за допомогою неї моделюються різні ситуації, у яких формуються й відпрацьовуються необхідні навички. Ця форма у допомагає створити атмосферу активних, позитивних дій, яскраво виразити ідею програми. Сюжет ігрової програми (як і у випадку тематичного концерту) потребує певної логіки і сценічного рішення. Інтерактивна акція. На відміну від ігрової програми, не мають певного сценарію, а лише сценарний план. Це низка заходів інформаційно-просвітницького спрямування (наприклад, розповсюдження спеціальної літератури, буклетів, пам'яток, тематичних календарів, наліпок; "обмін" знань на "товар"; презентація організацій, діяльність яких спрямована на попередження негативних явищ в освітньому середовищі тощо)» [87].

Ці заходи можуть бути «як окремим заходом, так і складовою частиною тематичного концерту або ігрової програми. Інформаційні матеріали можна розповсюджувати в рамках проведення будь-якої з театралізованих форм (на початку або після закінчення заходу). Ток-шоу. Інтерактивна програма (від англ. talk show – розмовне шоу), в якій один або декілька запрошених учасників ведуть обговорення запропонованих ведучим тем. Як правило, при цьому присутні запрошені у студію глядачі. Іноді глядачам надається можливість задати питання або висловити свою думку. В умовах закладу освіти: "уявна телепередача", але з обов'язковим запрошенням до участі в заході спеціалістів відповідного профілю, залежно від питання, яке виносить на обговорення, а також експертів – людей, в житті яких були подібні ситуації [87].

Спілкування учасників ток – шоу з аудиторією повинно бути «діалогічним, рухливим, цікавим. Тематична дискотека. Розважальний захід пізнавально-профілактичного спрямування. Для отримання "вхідного квитка" на дискотеку висуваються певні умови, пов'язані з тематикою заходу (наприклад, дати відповідь на питання; пригадати приказку тощо). Під час такої дискотеки можна поширювати інформацію з обраної тематики,

розповідати про відомих музикантів, які постраждали або загинули внаслідок соціальних "хвороб" або про тих, які активно виступають за, наприклад, здоровий спосіб життя, безпечну поведінку, дотримання прав людини тощо. Такий захід може стати своєрідним діагностичним інструментарієм для з'ясування вже наявного рівня обізнаності учнів з обговорюваної проблеми. Гра станціями (квест). Інтерактивний жанр, де учасникам пропонуються рухатися від "станції" до "станції" і, зупиняючись, отримувати чи демонструвати свої знання, набувати чи демонструвати певні навички» [89].

Для проведення превентивної та профілактичної роботи можна «влаштувати станції, які за темою відповідають різним аспектам соціальних проблем та негативних явищ в освітньому середовищі. Фут-квест. Гра, яка включає в себе послідовність пунктів (чекпоінтів або чеків), що знаходяться десь у місті/селищі, і в яких гравцям треба побувати під час гри. Кожен чек хитро зашифрований і отримати орієнтир на наступний можна тільки з попереднього. Команди формуються або самими учасниками, або агентом, який знаходиться на старті. Склад команди повинен включати не менше 3-х осіб, максимальна кількість учасників визначається організаторами гри. Команда обирає собі назву, кожен учасник реєструється, команда отримує перше завдання – і гра почалася. З собою треба мати необхідні атрибути гри, а саме: ліхтарик (залежно від періоду доби), компас, мобільний телефон, карту міста/селища і найголовніше гарний настрій. Тематика фут-квестів може бути різноманітною. Головне – вдало підібрати завдання, заздалегідь продумати та перевірити на безпечність маршрут, розташування чекпоінтів (обрані станції можуть, наприклад, символічно відображати тематику фут-квесту тощо). Флеш-моб (англ. flash mob – "спалахуючий натовп") – це заздалегідь спланована масова акція, зазвичай організована через Інтернет або інші сучасні засоби комунікації, у якій велика кількість людей оперативно збирається у громадському місці, протягом декількох хвилин виконує заздалегідь узгоджені дії (сценарій), і потім швидко розходяться» [87].

Найважливіші типові правила руху флешмобу «Начебто спонтанне дійство. Заборона збиратися або привертати увагу на місці до акції, одночасний початок і закінчення акції її учасниками. Після акції потрібно миттєво зникати з місця дії в різні сторони, і робити вигляд начебто нічого й не було. Сценарій повинен привносити абсурдність у те, що відбувається. Жорстке дотримання сценарію. Не викликати агресивної реакції. Не порушувати законів і моральних засад, не показувати ніяких політичних поглядів. Флешмоб-акції, що не дотримуються цього вже будуть екстримобом або політ-мобом. Інтелектуально-пізнавальні форми. Найчастіше це варіанти інтелектуально-пізнавальних телевізійних програм» [93].

Стандартний підхід «використання сценаріїв вже існуючих інтелектуально-пізнавальних телевізійних програм: «Що? Де? Коли?», «Слабка ланка», «Брейн-ринг», «Найрозумніший» тощо. Незмінним залишається зміст, основа якого «запитання відповіді» та винахідницький підхід до підбору форм постановки запитань: саме запитання може містити в собі часткову інформацію; воно може бути поставлене у формі малюнка, пантоміми; до запитання можна додати варіанти відповідей тощо. орієнтація на інтереси учнів, використання сучасних технічних засобів. Пошук форми проведення, яка надасть можливість глядачам приймати не пасивну, а активну участі у програмі разом з учасниками команд. Вечори запитань і відповідей – одна з ефективних форм організації виховання учнів, це цікавий і живий засіб роз'яснення учням різноманітних питань внутрішнього і міжнародного життя України, виробництва, науки, техніки, культури, спорту, явищ природи. Сократівські бесіди – колективні роздуми над життєво важливою світоглядною проблемою. Сократ пропонував учням систему запитань, послідовні відповіді на які приводили до істини. Запитання для обговорення також можна взяти з бесід Сократа (Платон. Твори. Т. II) та з сучасного життя» [93].

На початку сократівської бесіди проводиться «розминка, учням пропонуються жартівливі вправи, цим самим задається хороший настрій.

Коли емоційна напруга досягає найвищого рівня, бесіду слід завершити, щоб учні не перевтомилися. Найкращий варіант фіналу – письмові твори про свою думку з обговорюваної проблеми. Сократівські бесіди не потрібно проводити часто, зате постійно і регулярно, що виробить в учнів звичку до аналізу життєво важливих проблем. При проведенні сократівських бесід бажано використовувати музичний фон, репродукції картин, фрагменти з творів художньої літератури. Відкритий мікрофон – це форма публіцистичної діяльності учнів у школі. Звичайно учні критикують негативні сторони життя школи, розмірковують над життєво важливими проблемами. Вчитель повинен допомогти учням добре підготуватися, взяти участь у відкритому мікрофоні. Теми виступів можуть бути сформульовані таким чином: «Що я хочу сказати...», «Чому в мене болить душа», «Увага, проблема», «Прошу слова». Виступи можуть бути побудовані за схемою: «Теза – аргумент – ілюстрація». Для організації відкритого мікрофона створюється робоча група, яка бере на себе організаційну, технічну та естетичну підготовки, встановлює кількість ораторів, забезпечує тишу під час виступів. Публічні лекції – це лекції для школярів, на яких присутні вчителі, іноді батьки. Вони тривають 15-20 хв. і проводиться під час великої перерви» [93].

Щоб зацікавити слухачів, лекція повинна бути «інформаційно-насиченою, з яскравими прикладами, впливати на настрій слухачів, мати продумане оформлення. Тематика лекцій може бути найрізноманітнішою: «Людина і природа», «Людина і краса», «Людина і гроші», «Людина і одяг», «Людина і мистецтво» інші. Публічна лекція – це завжди узагальнена інформація наукового, філософського плану, вона розвиває мислення учнів, учить замислюватися над проблемами життя, філософськи їх обмірковувати. Корисно періодично вносити елементи новизни в зміст, методику проведення й оформлення лекцій Проекти (дослідження) – це самостійне дослідження різних тем, що проводиться учнями протягом тривалого періоду часу, в кінці якого вони представляють певний результат. Переваги проектів: допомагають побачити зв'язок між індивідом та зовнішнім світом; вчать

самоорганізації для ведення будь якої діяльності, планування власного часу і роботи за графіком; дозволяють керувати процесом спілкування під керівництвом педагога; створюють можливості для взаємодії як один з одним, так і з різними людьми поза навчальним закладом; вчать представляти і захищати публічно результати своїх досліджень і свою думку, що є важливими навичками і в особистісній сфері, і в професійній діяльності, зокрема щодо реалізації та захисту прав людини (прав дитини). Позакласна виховна робота має величезні можливості для залучення дітей до формування особистості, більше ніж звичайні шкільні заняття. Величезна розмаїтість позаурочних виховних методик і прийомів дозволяє робити це всебічно» [93].

2.3. Інноваційні методи у громадянському вихованні дітей молодшого шкільного віку у позакласній роботі

Сучасні завдання громадянського виховання потребують здійснювати перосмислення підходів у змісті освіти, і безперечно в методиці виховання, що має відображення у роботі вчителя. Вчителям потрібна підготовка в напрямку громадянської освіти, яка спрямована на проблеми в глобального масштабу, використання інноваційних методів у роботі, розуміння цілеспрямованість у переосмисленні педагогічної діяльності, проведення рефлексії з щодо досягнутих успіхів і допущених помилок.

В. Костів акцентує увагу, що учитель має, насамперед, «виховувати в навчанні громадянську компетентність, формувати необхідні моральні якості. Звичайно, громадянська компетентність є надпредметною, ключовою, і завдання щодо її формування лежить у сфері відповідальності всієї шкільної системи виховання. Рада Європи розробила відповідний перелік умов формування громадянської компетентності на уроці, у школі, шкільному середовищі, серед них такі: активна участь учнів, педагогів і батьків у демократичному управлінні закладом освіти; демократизація методів

навчання та виховання, відносин суб'єктів навчально-виховного процесу; поширення методів, орієнтованих на особистість учня, зокрема реалізація педагогічних проєктів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації); формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою; залучення учнів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання; заохочення обмінів, зустрічей та партнерства між учнями та вчителями з різних закладів освіти для міжособистісного взаєморозуміння; поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню у суб'єктів навчально-виховного процесу толерантності та поваги до культури і релігійної багатоманітності; зближення формальної і неформальної освіти; установа відносини громадянського партнерства між школою і сім'єю, громадою, ЗМІ» [57, С.236-237].

І.Сопівник підтверджує, що «ініціатором відповідних заходів та напрямів діяльності мають бути, насамперед, заклади освіти, але головну роль у формуванні умов для розвитку громадянських компетентностей відіграють учителі. Адже саме вони реалізують все це на практиці, створюють відповідну атмосферу (емоційно-психологічної захищеності, душевного комфорту), спрямовують навчально-виховний процес, надаючи йому важливого значення у формуванні громадянських якостей особистості. Ефективність громадянської освіти значною мірою залежить від тих освітніх технологій та методів, які використовують педагоги у процесі навчання» [103, С.225].

Сучасний заклад освіти має чималий досвід використання традиційних методів: диспути, бесіди, самостійна робота з періодикою, учнівські наукові роботи. Проте, як зазначає О. Кучеренко, «традиційні методи не орієнтовані на активну взаємодію школяра з учителем та однолітками, на самостійне і спільне прийняття рішень, що має бути вирішальною передумовою їх громадянської активності в майбутньому» [63, С.41-44].

Тому пріоритетну роль у громадянській освіті мають відігравати «інноваційні методи, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення й базуються на принципі багатосторонньої взаємодії. До інноваційних методів та інноваційних форм належать різноманітні дискусії («гудіння бджіл», «сніжки», дискусія – симпозіум, «концентричне коло» та інші), ситуаційно-рольові ігри, ігри-драматизація, «мозкові атаки», інтелектуальні аукціони, метод аналізу проблемної ситуації, конкурси, тематичні вечори, читацькі конференції, години спілкування, тематичні акції, брейн-ринги, тренінги, учнівське самоврядування тощо» [63, С.41-44].

І. Галицька переконує, що такі форми, як урок-подорож, урок - експедиція, урок-дослідження, урок-інсценування, мультимедіа-урок, проблемний урок дозволять сформувати уявлення про основні питання, що входять до сфери громадянської освіти, підвести до розуміння нових громадянознавчих понять, активізувати пізнавальну активність учнів у позакласній роботі, сприяти формуванню громадянської компетентності.

Н. Аббас зазначає, «що процес громадянського виховання особистості значною мірою зумовлюється змістовими характеристиками освітніх предметів, які сприяють оволодінню системою знань про людину та суспільство. Крім того, оволодіння системою знань формує здатність усвідомлювати місце своєї спільноти серед інших спільнот світу, норми міжнародного спілкування та взаємодії. Однією з поширених та ефективних форм вродання школи в демократичні основи є самоврядування. Найкращий спосіб пізнання демократії – це набуття власного досвіду щодо неї. Удосконалення системи самоврядування повинно розпочинатися зі створення Ради учнівського самоврядування, на чолі якої повинен стояти голова Ради з центрами управління» [1, С.37-38].

Мета такої форми виховання – включення всіх учнів у планування, організацію та виконання основних завдань загальношкільного об'єднання. Самоврядування є однією з важливих умов залучення учнів до громадянської діяльності. Самоврядування виховує ініціативу, активність, самостійність,

самокритичність, відповідальність, організаторські здібності, формує вміння планувати, обирати головні напрями в роботі, чітко налагоджувати контроль і перевірку виконання, правильно розподіляти обов'язки, забезпечити координацію дій. Учні висловлюють власну думку, беруть участь у прийнятті рішень, що стосуються їх життя.

Самоврядування в закладі загальної середньої освіти для учнів – справжня школа демократії, школа громадянського становлення підростаючого покоління. Сучасним підходом до формування громадянських якостей школярів є запровадження волонтерського руху, який із кожним роком набуває все більшої актуальності серед закладів загальної середньої освіти. Волонтерський рух – добровільна, доброзичлива, неприбуткова та вмотивована діяльність, яка має суспільно корисний характер.

П.Вербицька досліджує ще одну активну форму роботи в напрямі формування громадянських якостей особистості «створення й залучення школярів до дитячих громадянських організацій, об'єднань, клубів створених як на території школи, так і поза її межами. Головне завдання вчителя – ознайомити учнів із цими організаціями, зацікавити їх у їхній діяльності, надати допомогу реалізувати себе в цих об'єднаннях, також педагог повинен провести бесіду з батьками дитини, обґрунтувати важливість, цілі й завдання цих організацій, залучити їх до співпраці з дитиною в цьому напрямі. За можливості перебирати досвід таких форм вияву громадянської позиції і створювати щось подібне у шкільному середовищі. Однією з форм навчання активності та виховання громадянської самосвідомості є також проєктна діяльність. Як зазначає О. Кожем'яка, методика проєктування ґрунтується на безпосередньому застосуванні набутих знань, умінь та навичок під час практичної діяльності учня, отже, проходить всі форми навчальної діяльності – урочну, позаурочну, позашкільну та самоосвітню» [10, С.49-54].

Метою соціального проєктування – основного виду проєктної діяльності для вчителя суспільних дисциплін – є формування соціальних компетентностей через стимулювання у школярів інтересу до вирішення

нагальних проблем суспільства. Задовольняючи цей інтерес, дитина бачить проблеми місцевої громади, досліджує їх та визнає своє ставлення; мотивує діяльність, відчуває її соціальну значущість; установлює необхідні контакти; презентує результати діяльності та оцінює її. Дуже важливо, що учні своїми діями розв'язують проблему. Учитель лише виконує функції консультанта, який не тисне авторитетом, а підказує, радить, коригує і спрямовує роботу.

У числі виховних заходів з орієнтації дітей в навколишньому предметно-просторовому середовищі, слід назвати суспільства і студії юних патріотів, юних лідерів, клубів «добрі серця» і т.д. вони представляють добровільне об'єднання дітей, зблизилися на основі спільності ціннісних орієнтацій, і реалізації своїх творчих можливостей. Головна мета даної спільноти, поряд з розвитком різних якостей, спрямована: на розвиток творчого потенціалу кожної дитини; на формування почуття патріотизму; на вміння естетично сприймати красу в природі і в найближчому оточенні; на розвиток наступності у старших поколіннях.

Для досягнення поставлених цілей і вирішення вище позначених завдань, важливо використовувати виходи на екскурсії на природу, музеї, виставки. Особливий емоційний тонус створюють відвідування музеїв і персональні зустрічі з видатними людьми, учасниками АТО і т. ін.

Можна сказати, що дитячі майданчики також виступають в якості дослідно-експериментальної бази по орієнтації дітей в навколишньому предметно-просторовому середовищі. Маючи в практиці роботи театралізовані вистави, творчі постановки, святкування і народні гуляння, вони (при тісному контакті зі глядачем та безпосередніми учасниками) несуть виховну інформацію про культурно-історичні особливості позакласної діяльності в макро та мікросоціумі. Яким чином цього можна досягти? Наприклад, в змісті народного фольклору, як правило, є звернення до традицій народу, символів міста.

Діяльність гуртків з виховання дітей засобами позакласної діяльності досить різноманітна. У зв'язку з чим, вибірково зупинимося на тих варіантах,

де тематика відповідає громадянському вихованню дітей молодшого шкільного віку. І так, серед багатьох, в першу чергу в поле зору потрапляють творчі гуртки. По-перше це гуртки патріотичного спрямування «Патріот», «Добре серце», «Козачок» і т. д. далі літературні гуртки «Художнє слово», і т.д. Близькими за тематикою, можна назвати екологічні, історичні, етнічні гуртки.

Школа, в контексті соціалізації та виховання молодших школярів, розглядається як об'єкт, що забезпечує всебічний розвиток особистості дитини, являє собою простір, в якому розгортаються певні життєві процеси.

У структурі функціональних процесів, що протікають в шкільному закладі і в її середовищі можна виділити розвиваючий і вітальний простір, а в межах діяльності вихователів – педагогічний і адміністративно-господарський.

Різноманіття процесів, що протікають в даному просторі, диференціюється за кількома складовими:

- простір інтелектуального розвитку засобами позакласної діяльності в предметно-просторовому середовищі;
- простір, що використовується для творчої діяльності дітей з компонентами позакласної діяльності в найближчому оточенні;
- простір, орієнтований на екологічний розвиток дітей за допомогою навколишнього середовища;
- простір психофізичного розвитку дитини під впливом позакласної діяльності навколишнього середовища.

Всі ці складові єдиного розвиваючого і виховуючого простору в цілісному досвіді взаємодіють один з одним, створюючи можливості реального вибору інноваційних засобів використання позакласної діяльності як фактора громадянського виховання, що впливає на розвиток особистості школяра.

Найрізноманітніше яскраво-барвисте кольоросполучення діти зустрічають на території еколого-фізіологічного простору. Це Альтанки,

ігротеки, спортмайданчики, на прилеглий території. Тут же дитина безпосередньо стикається з компонентами позакласної діяльності зелених рослин, що, в свою чергу, дозволяє йому розпізнавати приналежність рослин до певного їх виду. Тут же можуть розміщуватися представники фауни, утворюючи «живий куточок».

Знайомство дітей з рослинним і тваринним світом доцільно супроводжувати аудіо, відеопрограмами, що включають в себе пейзажі різних кліматичних і географічних зон, різних пір року. Слід зупинитися на розгляді зони стабільності, де дитину чекає знайома звична обстановка (стіл, куточок для занять і т.д.).

Динамізм трансформації позакласної діяльності в предметно-просторовому середовищі має створювати у дитини комфортні враження і переживання, викликаючи прихильність до «нового дому».

Центром формування громадянського виховання дітей, їх орієнтації в особливостях використання навколишньої дійсності можуть стати театральна студія, дизайн-студія і студія образотворчого мистецтва.

В даний час в численних публікаціях педагогів, психологів, мистецтвознавців переконливо розкривається роль середовища, різноманітної творчої діяльності дітей.

Аналізуючи сучасний стан діяльності виховного закладу щодо орієнтації дітей у навколишньому предметнопросторовому середовищі, доцільно зробити невеликий екскурс в історію. Зупинимося на педагогічній системі початку вісімнадцятого століття «материнська школа» (Я.А. Коменський). Автор в рекомендаціях «про те, в яких заняттях поступово повинні вправлятися діти з самого народження, щоб на шостому році свого життя вони виявилися засвоїли ці вправи», потім, в повчаннях, Ж. Жак Руссо в своєму, всьому світу відомому «Еміль, або про виховання» ставить питання орієнтації дітей в кольорі найближчого оточення, в тому числі за допомогою естетизації додатковим позашкільною діяльністю творів образотворче мистецтво.

На кінець 18 і початок 19 століття припадають найбільш відомі напрямки, пов'язані з організацією освітньо-виховних закладів для школярів. «Про організацію дітей і середовища», «навчання за допомогою об'єктів світу і природи», «навчання за допомогою картин з метою розвитку розуму і серця дітей» (С.Уільдерспін).

На відміну від державного виховно-освітнього закладу, реально переглянути наскільки розкриваються концептуальні положення різних програм, їх методичне забезпечення, різноманітні підходи в організації виховного процесу в приватному закладі.

Як зазначає О.Красовська «сучасні завдання громадянського виховання вимагають зміни підходів в освіті як у змісті, так і в методиці викладання, що суттєво впливає і на зміну позиції вчителя. Педагогам необхідна особлива підготовка в області громадянської освіти, орієнтована на реалії сучасного глобального світу, пошукові методи роботи з інформацією, усвідомленість і цілепокладання у вибудовуванні педагогічної діяльності, перехід від директивного до підтримуючого характеру викладання, проведення рефлексії з приводу досягнутих успіхів і зроблених помилок» [59, С.424].

В. Костів «акцентує увагу, що учитель має, насамперед, вирощувати в навчанні громадянську компетентність, формувати необхідні моральні якості. Звичайно, громадянська компетентність є надпредметною, ключовою, і завдання щодо її формування лежить у сфері відповідальності всієї позашкільної системи виховання» [57, С.244].

Організаційна основа системи громадянського виховання дітей-гнучкі структури, а саме: сім'я, музеї народної творчості, картинні галереї, які є найближчим оточенням дитини.

Провідними видами естетичної діяльності з компонентами позакласної діяльності в процесі громадянського виховання дітей є образотворча, декоративно-прикладна, трудова діяльність за інтересами колективного та індивідуального порядку; усний фольклор з включенням до його складу слів смислові поняття позакласної діяльності.

Історичний відрізок часу шкільне дитинство передбачає певний соціальний розвиток дитини, його особисте коло однолітків і спілкування з ними, світ оточення більш дорослими людьми і спілкування з ними.

Зв'язки і відносини – зближення сім'ї і колективу педагогів, взаємодія з традиціями культурно-історичного середовища, зростання самої ролі дитини в усвідомленні своєї причетності до навколишнього світу; прагнення до усвідомлення національних особливостей позакласної діяльності і приєднання себе до цієї групи.

Головний принцип організації системи взаєморозуміння дорослих і дітей у спільній діяльності з компонентами позакласної діяльності; набуття навичок життєвого досвіду для громадянського виховання в подальшому.

Наприклад, культурно-історичне середовище сільської місцевості, міста, краю для дитини має велике значення. Педагогічне поняття будинок як середовище, в якій створюється життя дитини, дозволяє зрозуміти важливість найближчого оточення для його розвитку і розвитку інших дітей, а також сенс існування навколишнього середовища для його батьків і дорослих.

Картинні галереї і музеї народної творчості в цьому контексті виступають для дитини концентрованим банком позакласної діяльності, наочно-образним виразником особливостей місцевих культурно-історичних традицій позакласної діяльності. У картинній галереї, музеї можна виділити екскурсії, бесіди, зустрічі, які проводяться безпосередньо в музейних експозиціях або з обов'язковим використанням музейних експонатів.

Для з'ясування загального і специфічного в діяльності дітей з компонентами позакласної діяльності в найближчому соціумі, а також, динаміки в рівні їх вихованості.

Система ціннісних відносин у дитини до різних сторін навколишньої дійсності, що входить в основу громадянського виховання факторами позакласної діяльності в найближчому оточенні, включає в себе прояв високих естетичних, художньо-творчих якостей по відношенню: до

культурно-історичних традицій позакласної діяльності до архітектурних споруд, предметів побуту, інтер'єру і т.д.; до навколишнього його світу, бачення прекрасного в цьому навколишньому середовищі; до естетичної діяльності з компонентами позакласної діяльності оточуючих, в тому числі до своєї власної, як суспільної власності в цілому.

Вагому роль відіграють принципи роботи: принцип творчо-гуманітарної спрямованості, що забезпечує молодшому школяреві у процесі взаємодії з компонентами позакласної діяльності розвиток фантазії, творчого осяяння, уяви; принцип художньо-предметної орієнтації, що відображає зміст та освіті предметно-просторове середовище сімейного соціуму, шкільні установи, світ дитини, її зв'язки і відносини з найближчим оточенням; принцип мотиваційно-гуманної спрямованості, що відображає потреби дитини в художньо-ціннісному пізнанні навколишнього середовища, яка співвідноситься з навколишнім середовищем міста, його будинку і відображає соціальні та духовні традиції і звичаї, сформовані в реальному житті, світ навколишньої природи.

Висновки до другого розділу

Нами узагальнено, що дотримання принципів сприяє взаємодії дитини з навколишнім середовищем і розвитку у нього образу духовного «Я»; принцип ціннісно-евристичний спрямовує і задовольняє школяра в його творчій роботі з компонентами позакласної діяльності, що сприяє досягненню успіху в художньо-творчій діяльності; ціннісно-орієнтаційний принцип сприяє формуванню у дитини естетичного смаку при сприйнятті культурно-історичних цінностей в галузі позакласної діяльності; інтегративність сприйняття предметно-художньої середовища сприяє розвитку почуття спільності з родиною, зі своїм народом; принцип діалогічності реалізує специфічні дитячі «діалоги» про колірному світі у мистецтві, природі.

Система ціннісних відносин у дитини до різних сторін навколишньої дійсності, що входить в основу його громадянського виховання факторами позакласної діяльності, включає в себе прояв високих естетичних, художньо - творчих якостей по відношенню до культурно-історичним традиціям позакласній діяльності, в тому числі споконвічно українським традиціям; до архітектурних споруд, предметів побуту, інтер'єру і т. д. до навколишнього світу, бачення прекрасного у цій навколишньому середовищі; до естетичної діяльності з компонентами позакласній діяльності оточуючих, в тому числі до своєї власної, як суспільної власності в цілому.

Система роботи позакласної діяльності спрямованої на громадянське виховання учнів заснована на педагогічних функціях і принципах, методах, які здійснюються в позакласній роботі мають свою завершеність на всіх етапах роботи.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження підтвердили про те, що процес громадянського виховання дітей з використанням навколишнього середовища стане ефективнішим, якщо: дитина розглядається в цьому середовищі як суб'єкт діяльності; організована художньо-творча діяльність дітей в навколишньому середовищі носить творчий характер, робить естетичне, моральне вплив і задовольняє духовно-творчі потреби дитини; сформована потреба дітей в освоєнні культурно-історичних традицій культурно-історичного середовища; освітній заклад виступає як відкрита виховна система; освоєння позакласній діяльності культурно-історичного середовища забезпечено готовністю педагогічних колективів шкільних установ до громадянському вихованню дітей; освоєння позакласній діяльності культурно-історичного середовища забезпечено готовністю педагогічних колективів шкільних установ до громадянського виховання дітей.

Ґрунтуючись на визначенні цілей громадянського виховання дітей умовах освоєння культурно-історичних традицій позакласної діяльності в дослідженні обґрунтовані і розкриті наступні принципи: перший принцип природовідповідності сприйняття і відображення у свідомості людей позакласної діяльності, що символізує сутність і специфіку культурно-історичних традицій (в архітектурі, предметах побуту, мистецтві, словесному фольклорі); другий принцип цілеспрямованість в цивільному вихованні дітей на культурно-історичних традиціях. Передбачається звернення людини до усталеного укладу рідної сім'ї, свого народу, в конкретному регіоні, в міських або сільських умовах проживання. Дитина повинна відчувати себе людиною своїх рідних місць, представником свого народу, причетного до історичного минулого і сьогодення; третій принцип – перевага в кольорі з урахуванням статевих особливостей, четвертий принцип має суспільний характер – загальноприйнятих думок в прихильності до певного вибору гами позакласної діяльності при проведенні, обрядів та інших соціально значущих

дій; п'ятий принцип – виховання у дітей поваги до старшого покоління на основі візуального сприйняття виявляються повсякденних культурно-історичних переваг дорослих в одязі та інших ситуаціях, що відображають спосіб життя людини; шостий принцип носить характер гри в процесі сприйняття дитиною різних культурно-історичних. Його перші враження про навколишнє середовище, про вплив позакласної діяльності в процесі спілкування або про початковий досвід образотворчої діяльності мають явно наслідувальну забарвлення; сьомий принцип-виховання і навчання в процесі усвідомленої діяльності з компонентами позакласної діяльності, Раннє включення дітей в спільну художньо-творчу діяльність, особливо ігрову, пов'язану зі сприйняттям позакласної діяльності і вибором дітьми власних уподобань, розвиваючих їх соціальну активність і ціннісні орієнтації.

В ході дослідження встановлено, що громадянське виховання дітей слід розглядати в якості: цілеспрямованого процесу творення і реалізації оптимальних умов духовно-моральної адаптації дитини в умовах сформованих уявлень про культурно-історичні традиції в навколишніх дитини середовищних ситуаціях.

Вся система освітньої та виховної діяльності, характеризується властивостями, притаманними динамічним соціальнопедагогічним системам. Вона має певну цінність, відображену в визнаній символіці, пізнаваної дітьми і включає взаємопов'язані компоненти: процес освіти і виховання, що реалізується в конкретних видах діяльності та організаційних формах, адекватно відображають інтереси і потреби школярів; комплекс педагогічних засобів, що забезпечують діяльну активність дітей в навколишньому предметно-просторовому середовищі.

Вивчення процесу громадянського виховання дітей в умовах активізації засобів педагогічного впливу навколишнього середовища відкриває можливості для подальшого пошуку варіативних способів керованої педагогізації традицій культурно-історичного соціуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббас Н. О. Роль та місце громадянської освіти в демократичному вихованні підростаючого покоління. Виховна робота в школі. – 2012. – №2. – С.37-38.
2. Алексеєнко Т. Ф. Відповідальність особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Енциклопедія освіти / АПН України; гол. ред. В. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 106-107.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: підруч. для вищ. навч. закл. / І. Д. Бех – К.: Либідь, 2008. – 838 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
5. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності. Навчальний посібник / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2009. – 246 с.
6. Бех, І. Д., Чорна, К. І. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Шкільний світ. – 2007, – №13. – С.5.
7. Бібік Н.М. Зростаймо громадянами: розповідь про Конституцію України: навч. пос. / Н.М.Бібік, М.М.Ілляш. – К.: Веселка, 2000. – 87 с.
8. В.Сухомлинський. Народження громадянина – К.: Радянська школа, 1970. – 288 с.
9. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец.13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г.П. Васянович. – К., 1997. – 55 с.
- 10.Вербицька П.В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку: монографія / П. В. Вербицька. – К. : Генеза, 2009. – 384с.
- 11.Виховання і самовиховання на засадах національно-патріотичних цінностей: методичний посібник для студентів і науково-педагогічних працівників аграрних і природоохоронних ВНЗ / Укладачі Р. В. Сопівник, Г. В. Петрів. – К. : ЦП «Компринт», 2014. – 185 с.

12. Виховуємо людину і громадянина [Текст] : навч.-метод. посіб. / упоряд. С. Буров [та ін.]. – Дрогобич : Відродження, 2009. – 128 с.
13. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. – 3-тє вид., доопрац. і доп. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
14. Вишневський, О. І. На шляху реформ: актуальні питання сучасної української освіти та змісту виховання. Дрогобич: 2005. – С.27-35.
15. Волошин П. М. Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу: монографія / П.М. Волошин. – Умань : Сочінський М. М. [вид.], 2016. – 211 с.
16. Галицька, І. Ц. Інноваційні технології громадянського виховання. Виховна робота в школі. 2005 – №5. – С.6.
17. Громадсько-активні школи в Україні: кроки до дій: Посібник зі створення та управління громадсько-активною школою. – 2-е видання. – К.:СПД-ФО Парашин К.С., 2008. – 164 с.
18. Громадянська освіта у системі роботи класного керівника: метод. посіб. з громад. виховання загальноосвіт. навч. закл., а також пропедевт. заняття для почат. шк. / Вербицька П. В. [та ін.] ; за ред. Вербицької П. В.; Всеукр. асоц. викл. історії та суспіл. дисциплін «Нова Доба». – Л. : ЗУКЦ, 2009. – 209 с.
19. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. – Київ, ЕТНА-1, – 194 с.
20. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Т.В. Бакка, Т.В. Ладиченко, Л.В. Марголіна, В.Ф. Дубровський, О.В. Желіба, С.Ф. Клепко, Т.В. Мелешенко – Х. : Вид. група «Основа», 2009. – 207 с.
21. Громадянська освіта: теорія та методика навчання (Посібник для студентів вищих навчальних закладів) / Т. Асламова, Т. Бакка. – К.: ЕТНА-1, 2008. – 174 с.
22. Громовий В. Принципи громадянської освіти / В.Громовий // Директор школи. – 2000. – №45. – С.4-5.

23. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
24. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід / О.П.Дем'янчук // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 64-69.
25. Дерев'янка Н. П. Формування громадянської культури особистості школяра : навч.-метод. посіб. / Надія Дерев'янка, Володимир Костів; за ред. В. Костіва. – К. : Праймдрук, 2011. – 350 с.
26. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник / І.М.Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
27. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Методичний посібник / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. – К.: Тандем, 2004. – 79 с.
28. Жадан І. Проблеми громадянської освіти / І.Жадан // Педагогічна газета. – 1999. – №11. – С.2.
29. Життєва компетентність особистості : від теорії до практики: наук. – метод. посіб. / за ред. Л. В. Сохань. – К. : Богдана, 2003. – 250 с.
30. Зайченко І.В. Історія педагогіки. У двох книгах. Книга І. Історія зарубіжної педагогіки. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.В.Зайченко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 624 с.
31. Заніздра І.В. Формування громадянської компетентності учнів засобами програми Intel® «Шлях до успіху». [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=8&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjsjon22rDRAhWKhSwKHQQBCNsQFghSMAc&url=http%3A%2F%2Fcmsps.edukit.kr.ua%2FFiles%2Fdownloads%2F%25D0%2597%25D0%25B0%25D0%25BD%25D1%2596%25D0%25B7%25D0%25B4%25D1%2580%25D0%25B0.doc&usg=AFQjCN GglfLXP7ItvZ0b0zUUCanNCwQYrQ&bvm=bv.142059868,d.bGg>.

- 32.Золотухіна С.Т. Громадянське виховання студентів вищих навчальних закладів України в другій половині ХІХ - на початку ХХ століття [Текст]: монографія / С. Т. Золотухіна, О. А. Рацул; Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – 252 с.
- 33.Іванчук В. Теоретико-методологічні основи формування громадянської культури учнівської та студентської молоді / В. Іванчук // Джерела. – 1998, – № 3/4. – С. 64-69.
- 34.Іванчук В. Формування громадянської культури учнівської та студентської молоді в процесі навчання / В. Іванчук // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 28-31.
- 35.Іванюк І. Осягнення громадянськості: [Проблеми громадянської освіти] / І. Іванюк // Педагогічна газета. – 1999. – №8. – С. 4.
- 36.Іванюк І.В. Аналітичний звіт сучасний стан громадянської освіти в Україні / І.В. Іванюк, О.В. Овчарук, А.Б. Терещенко. – К., 2013. – 104 с.
- 37.Івашковський В. В. Створення належних педагогічних умов – визначна складова процесу виховання громадянина. Рідна школа. – 2008. –№9. – С.36-40.
- 38.Іларион. Слово о Законе и Благодати. // История политических и правовых учений: [хрестоматия] / [сост. проф., д-р. ист. наук Г.Г.Демиденко]. – Харьков: Факт, 1999. – С. 79-89.
- 39.Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді: навчально-метод. посібник / Т. Д. Дем'янюк [и др.]; Науково-методичний центр середньої освіти. – К. : [б.в.], 2003. – 264 с.
- 40.Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
- 41.Кендзьор П. О. Основні напрями громадянського становлення учнівської молоді у вітчизняній системі освіти і виховання. Науково-методичний часопис. Доба з історичної та громадянської освіти. – 2005. «1, С.13-17.

42. Кикоть В.П. Методика та система виховної роботи в ліцеї / В.П.Кикоть // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chpal.edukit.ck.ua/Files/downloads97.pdf>.
43. Коваленко Є.І. Історія зарубіжної педагогіки: хрестоматія: навч. посіб. / Є.І. Коваленко, Н.І. Белкіна. – К. : Центр навч. літ-ри, 2006. – 664 с.
44. Ковтонюк А. Про громадянську освіту та місце в ній самоврядування / А.Ковтонюк // Директор школи. – 2001. – № 18. – С. 6-7.
45. Кожем'яка, О. Л. Виховний потенціал проектної діяльності. Історія та правознавство, позакласна робота. – 2014. №3, С.2-5.
46. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2004. – 112 с.
47. Концепція «Нова українська школа» (“New Ukrainian school” Concept) (2016).
48. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: Проект / Наук. творч. колектив: О.В.Сухомлинська (наук. кер.) та ін. // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2000. – № 22. – С.7-21.
49. Концепція громадянського виховання учнів у системі загальної середньої освіти України (І.Г. Осадчий) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.xn--80aamewp7k6b.com.ua/karta-sajtu-2/natsionalno-patriotychne-vyhovannya-m/kontseptsiya-gromadyanskogo-vyhovannya-uchniv-u-systemi-zagalnoyi-serednoyi-osvity-ukrayiny-i-g-osadchyj/>
50. Концепція громадянської освіти в Україні: Проект / Кол. авт.: І.В.Жадан, Т.В.Клинченко, Л.М.Мицик та ін. // Педагогічна газета. – 2001. – № 11. – С. 4-6.
51. Концепція громадянської освіти в школах України: Проект / Кол. авт.: С.Г.Рябов, І.В.Жадан, Т.В.Калиниченко та ін. // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 26-31.

52. Концепція громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні (проект, 2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=%D096%20\(2012\)](https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=%D096%20(2012)) – Назва з екрану
53. Концепція демократизації українського виховання / Авт. О. Вишневський // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Пед. концепт. – К., 1997. – С.78-122.
54. Концепція національної систем освіти/ Авт. П. Кононенко // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Пед. концепт. – К., 1997. – С.23-41.
55. Концепція формування світогляду громадянина України: Проект / Авт. Ю. Руденко // Освіта. – 1996. – №63/64. – С.8-9.
56. Корчак Я. Як любити дитину? / Я. Корчак. – Харків.: ПП «ЮНІСОФТ», 2016. – 206 с.
57. Костів, В. А., Дерев'янка, Н. О. (2011). Формування громадянської культури особистості школяра: навч.-метод. посібник. К.: ТОВ «Праймдрук». – 345с.
58. Кравець В.П. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва [Текст]: навч. посіб. для студентів пед. навч. закладів / Кравець В.П. – Тернопіль, 1996. – 436 с.
59. Красовицький М.Ю. Формування громадської думки учнівського колективу. / М.Ю.Красовицький. – К.:Радянська школа, 1979 – 108 с.
60. Красовська О. О. Виховання громадянської самосвідомості учнів засобами символіки народного мистецтва України [Текст] : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Красовська Ольга Олександрівна ; Рівненський економіко-гуманітарний ін-т. – Рівне, 1999. – 231 с.
61. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти / О. Пометун, Т. Ремех, Е. Ламах (За ред. О.І.Пометун). – К., АПН, 2001. – 128 с.

62. Кузьменко О. Дидактичне забезпечення громадянської освіти в школах України / О. Кузьменко // Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди, 2001. – Вип. 17. – С.12-21.
63. Кучеренко, О. І. Громадянське виховання учнів в умовах інноваційної школи. Виховна робота в школі. – 2012, – С.41-44.
64. Кучинська І. О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина XIX - XX ст.) [Текст] : монографія / І. О. Кучинська ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – 195 с.
65. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби: навч. посіб. / Кучинська І. О. – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г. [вид.], 2015. – 111 с.
66. Левківський М. В. Соціально-громадянська відповідальність особистості / М.В. Левківський // Наукові записки. – Вип. 52. – Ч.1. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград. – 2003. – С.44-47.
67. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці в школярів / М. В. Левківський. – К.: Педагогічна думка, 1996. – 216 с.
68. Левківський М.В. Історія педагогіки / Михайло Васильович Левківський. – К: Центр навчальної літератури, 2008. – 190 с.
69. Ломакіна Г. І. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства / Г. І. Ломакіна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/27_NPM_2012/Pedagogica/3_117001.doc.htm.
70. Макаренко А.С. Коллектив и воспитание личности. / А.С.Макаренко – М.: «Педагогика», 1972. – 333 с.
71. Ми – громадяни України: навчальний посібник з громадянської освіти (для апробації). / За ред. О.І. Пометун. – К., 2001. – 127 с.
72. Міністерство освіти і науки України. Наказ № 434 від 06.09.2000 Про затвердження Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0659-00. – Назва з екрану.

- 73.Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 5-е видання, доповнене і перероблене / Н.Є.Мойсеюк. – К.: ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика». – 656 с.
- 74.Мокрогуз О. Кому і навіщо потрібна громадянська освіта / О.Мокрогуз // Вісник прогр. шкіл. обмінів. – 2002. – №11. – С.8-9.
- 75.Мономах В. Поучення / Володимир Мономах // Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 454-462.
- 76.Мосіяшенко В.А. Українська етнопедагогіка: Навч. посіб. / В.А. Мосіяшенко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 176 с.
- 77.Нікітчук А. О. Вікові аспекти громадянського виховання учнів молодшого шкільного віку / А. О. Нікітчук // Інноватика у вихованні, 2015. – №1. – с. 259-265.
- 78.Ніколюк О.І. Самоврядування – основа демократичного виховання громадянина України / О.І. Ніколюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://plsp.at.ua/blog/samovrjaduvannja_osnova_demokratichnogo_vikhovannja_gromadjanina_ukrajini/2015-11-25-19.
- 79.Оржехівський В. Громадянська освіта – що це таке? / В. Оржехівський // Шкільний світ. – 1998. – № 11. – С. 2.
- 80.Оржехівський В. Громадянська освіта-нотатки та концепції предмета / В. Оржехівський // Педагогічна газета. – 2000, – № 4. – С. 6.
- 81.Оржехівський В. Чи викладатимемо громадянознавство? / В. Оржехівський // Освіта. – 2002. – № 12/13. – С. 2.
- 82.Оржеховська В.М., Ковганич Г.Г. Учніське самоврядування: пошук ефективних моделей і технологій: навч. посібник /автори В.М. Оржеховська, Г.Г. Ковганич – К.: ІПВ, 2007. – 234 с.
- 83.Освітні технології у короткому викладі: Навч.-метод. посіб. / О. І. Янкович, Л. М. Романишина, М. М. Бойко, Н. М. Лупак, Л. М. Паламарчук. – Тернопіль: Астон, 2013. – 160 с.

84. Основи демократії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред.. Антоніни Колодій. – К.: Ай-Бі, 2002. – 684 с.
85. Пекач К.А. Генеза ідей виховання громадянської відповідальності в українській педагогічній думці / К.А.Пекач // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць. – 2015. Вип. 5 (68). – С.77-86.
86. Пекач К.А. Громадянські цінності у творчій спадщині І.Я.Франка / К.А.Пекач // Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 07-08 квітня 2016 р. К. : Міленіум, 2016. – С. 250-251.
87. Пекач К.А. З досвіду виховання громадянської відповідальності учнів / К.А.Пекач // Матеріали ХІХ Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 19. – С.119-120.
88. Пекач К.А. Методологічні підходи виховання громадянської відповідальності учнів / К.А.Пекач // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія». – 2016. Вип. 253. – С.219-225.
89. Пекач К.А. Обґрунтування педагогічних умов виховання громадянська відповідальність учнів / К.А.Пекач // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія». – 2015. Вип. 233. – С.165-172.
90. Пекач К.А. Ретроспективний аналіз підходів виховання громадянської відповідальності особистості у зарубіжній філософській і педагогічній традиції / К.А.Пекач // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – 2015. № 39 (372). – С.70-75.

91. Пекач К.А. Структура поняття «громадянська відповідальність учнівської молоді» / К.А.Пекач // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія». – 2016. Вип. 239. – С.201-207.
92. Пекач К.А. Сутність поняття «громадянська відповідальність» особистості / К.А.Пекач // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія». – 2015. Вип. 220. – С.141-146.
93. Пекач К.А. Технологічний підхід як методологічна основа виховання громадянської відповідальності учнів / К.А.Пекач // Педагогічний альманах: збірник наукових праць. – 2015. Вип. 28. – С.22-26.
94. Пекач К.А. Технологія виховання громадянської відповідальності учнів [Електронний ресурс] / К.А.Пекач // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (39), Issue: 79, 2016 // http://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/ped_psy_iv_39_79.pdf
95. Пекач К.А. Ціннісний підхід у вихованні громадянської відповідальності учнів / К.А.Пекач // Розвиток сучасної освіти: теорія, практика, інновації: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 25-26 лютого 2016 р. К. : Міленіум, 2016. – С. 172-173.
96. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О.Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – №23. – С.18-20.
97. Примак В. П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень / В. П. Примак // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – №4. 2012. – С. 63-71.
98. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник А.М.Степанов. – «Академвидав», 2006. – 424 с.
99. Руденко Ю. Велети української духовності / Ю. Руденко // Освіта. – 2004. – №20. – С. 6-7.

100. Сазоненко Г. С. Концепція Національно-патріотичного виховання «Громадянин України III тисячоліття» / Г.С.Сазоненко, В.В.Стрілько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://don.kievcity.gov.ua/done_img/f/patriotvih.pdf.
101. Сірик Л.М. Поняття «педагогічна технологія» в американській і вітчизняній педагогіці / Л.М.Сірик // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2011. – № 4-5 (14-15). – С. 187-196.
102. Слостенин В. А. Професійна готовність учителя к вихователю роботи / В. А. Слостенин // Сов. педагогіка. – 1981. – № 4. – С. 46-84.
103. Сопівник І. В. Ціннісний (аксіологічний) підхід у вихованні особистості / І. В. Сопівник // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія». – 2016. – № 239. – С. 225–229.
104. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: Радянська школа, 1985. – 312 с.
105. Стратій Я. Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI-XVII ст. / Я.Стратій // Острозька давнина. Т.1. – Львів, 1995. – С. 93.
106. Стребна О. В. Формування педагогічного інструментарію вчителя у контексті громадянського виховання [Текст] : монографія / О. В. Стребна. – Херсон : КВНЗ «Херсон. акад. неперерв. Освіти», 2013. – 219с.
107. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність / О. Сухомлинська // Управління освітою. – 2005. – № 24, грудень – С. 3.
108. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи // Вибр. твори: В 5-ти. – К.: Рад. школа, 1997. – Т. 4. – 629 с.

- 109.Тараненко І. Громадянська освіта в Україні: стан та перспективи розвитку / Тараненко І. // Історія в школах України. – 2000. – №3. – С.15-18.
- 110.Тараненко І. Г. Демократичні цінності у процесі становлення громадянина / Тараненко І.Г. // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.150-155.
- 111.Технологія навчання. Технологія освіти // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С.906-908.
- 112.Ткачов С. І. Теорія та практика громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ - початку ХХ століття : [монографія] / С. І. Ткачов ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. –Х. : Цифр. друк. №1, 2012. – 395 с.
- 113.Усатенко Т.П. Етнопедагогіка / Т.П.Усатенко // Енциклопедія освіти. – 274 с.
- 114.Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні /К.Д.Ушинський // Педагогіка: Хрестоматія / уклад.: А.І.Кузьмінський, В.Л.Омеляненко. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2006. – С. 329-340
- 115.Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.
- 116.Хартия о воспитании демократической гражданственности и правах человека. Образование: многообразие подходов Електронний ресурс. Режим доступу: <http://pjp-eu.coe.int/documents/1417855/4703063/Consolidated+survey+report+RU.pdf/0ec61fba-bee2-4db3-af50-be15338fc4a3>
- 117.Чжун Минхуа. Гражданское образование КНР в контексте развития гражданского общества / Чжун Минхуа // Вестник Московского университета. – 2014. – Серия 20. – С. 122-125.

118. Чорна К.І. Основні пріоритети виховання громадянина-патріота в умовах української державності / К.І.Чорна // Проблеми українського національного виховання : збірник наук. праць / Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2013. – С. 63-73.
119. Швець Т. Е. Особливості громадянської соціалізації старшокласників / Т. Е. Швець // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/208>.
120. Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти [Текст] : [монографія] / О. В. Шестопалюк ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця: Консоль, 2008. – 260 с.
121. Щекатунова Г.Д. Ліцей // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г.Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С.455-456
122. Як бути громадянином України: педагогічні технології громадянського виховання: метод. посіб. для педагогів загальноосвіт. навч. закл. / [редкол.: П. Кендзьор (голов. ред.) та ін.]. – Львів : ЗУКЦ, 2015. – 127 с.
123. Якименко С. І. Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання учнів початкової школи : монографія / С. І. Якименко, І. В. Щербак. – К. : Слово, 2011. – 240 с.

**АНКЕТА ДЛЯ УЧНІВ ЩОДО ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ**

1. В якій країні ви живете? (Україна)
2. Якої мовою розмовляєте, чи любите свою мову? (українська)
3. Як співають і слухають Гімн? (Стоячи.)
4. Синонім до слова «держава»? (Країна.)
5. Що зображено на державному Гербі? (Тризуб.)
6. Яка головна річка України? (Дніпро.)
7. Які моря є в Україні? (Чорне й Азовське)
8. Коли святкується День Незалежності України? (24 серпня)
9. Хто є Президентом нашої держави? (Володимир Зеленський)
10. Назвіть українців, які прославили Україну на весь світ .
11. Як називають людину, що любить свою Батьківщину? (Патріот.)
12. Закінчить прислів'я: « Батьківщину, як і батьків, на чужині (не знайдеш)».
13. Хто може назвати себе відданим Батьківщині? Які ваші вчинки свідчать
14. про це?

Урок-квест «Моя країна – Україна!»

Мета: формувати компетентності учнів: ключові – слухати пояснення вчителя, виділяти головне; правильно відповідати на питання; працювати самостійно та за зразком, у парах; дотримуватися правил сидіння під час письма; раціонально витратити час у процесі виконання завдань; дотримуватися правил поведінки під час фізкультхвилинок; предметні – формувати навичку раціонального читання, використовуючи прийом стеження; розвивати пам'ять, увагу, зв'язне мовлення; виховувати почуття взаємодопомоги, любові і пошани до України та українського народу, його невичерпного таланту, до української мови.

Обладнання: аудіо- та відеозаписи, карта України, карта Європи, паперові метелики, повітряні кульки.

Хід заняття

I. Організаційний момент

Учитель: Вітаю вас, діти, із початком нового навчального року!
- Де ви відпочивали влітку? (Відповіді учні фіксують на дошці у вигляді різнокольорових метеликів, які прикріплюють на карті залежно від місця відпочинку.)

- У якій країні знаходиться більшість місць вашого літнього відпочинку? (В Україні.)

II. Повідомлення теми і мети квест-уроку

Умови та правила квест-уроку:

1. У грі беруть участь 4 команди по 7 учасників.
2. Кожна команда отримує карту на якій позначено 7 станцій .

3. Учасники зобов'язані пройти по черзі усі станції .

4. На кожній станції будуть різні завдання. Після кожного виконаного завдання, команда отримує один клаптик карти і наклеєну наклейку в карті, яка буде означати, що станцію успішно пройдено.

5. Команда, котра найшвидше збере усі елементи карти, буде переможницею.

6. Наприкінці уроку, команди разом склеюють отримані частини карти, які отримали на кожній станції після виконаного завдання і зачитують девіз нашого квест-уроку.

Учитель: Сьогоднішній наш урок присвячений дорогій Батьківщині, милій Україні, яку ми всі дуже любимо. Україна для нас - найрідніша, найдорожча, найкраща у світі, бо це наша рідна земля.

1.Станція «Співуча»

Учитель: Із давніх-давен український народ уважався найспівочішою нацією. У своїх піснях українці часто оспівували свою рідну країну. І зараз япропоную послухати вам пісню на слова Юрія Рибчинського, музику НіколоПетраша «Моя Україна».

- Про що ця пісня? Яке порівняння автор пісні використав для України?

- Як ставиться автор пісні до України?

- Прочитаймо фрагмент пісні, саджаючи кожне слово в човник разом.

- Заспіваймо пісню всі разом.

- Чи можна погодитися з автором пісні у тому, що Україна «найчарівніша», як перлина? Так, тому що Україна дуже гарна країна.

- Але нашій державі довелося пройти довгий, важкий, тернистий шлях,для того, щоб стати незалежною державою, такою, в якій ми зараз живемо.

- Тому Мудра Сова радить запам'ятати визначну дату для нашої держави.

- Опрацювання пам'ятки про незалежність України (24 серпня 1991р.)

Завдання від Мудрої Сови. Вікторина «Чи знаєш ти свою країну?»

- Кожен патріот добре знає історію та традиції свого народу. Спробуємо свої сили та дамо відповіді на запитання вікторини.

1.

1. Назва нашої держави? (Україна)

2. Державна мова України ... (українська)

3. Столиця України? (Київ)

4. Основні кольори нашого Прапора? (Синій і жовтий)

5. Назвіть державні символи України. (Герб, Гімн, Прапор України)

6. Назвати рослини – символи України. (Верба і калина)

7. Що символізують кольори українського Прапора? (Блакитний –

- небо, жовтий – пшеничне поле.)
8. Швидкий український танок. (Гопак)
9. Яка велика річка протікає на Україні? (Дніпро)
10. З чим українці зустрічають гостей? (З хлібом-сіллю)
11. Коли святкують День Незалежності України? (24 серпня)
12. Кого називають Кобзарем країни? (Т.Г. Шевченко)
13. Як звати президента України? (П. Порошенко)

2. Станція «Державні символи України»

Учитель: (Слухання казки супроводжується демонструванням державних символів України.)

Давним-давно жила одна жінка. І було у неї три сини. Росли сини чесними, сміливими і дуже любили свою матір, готові були віддати за неї своє життя.

Підросли вони і вирішили піти в люди та прославити свою матір. Першим пішов старший син. Мати, щоб він про неї пам'ятав, подарувала йому золоту корону з трьома промінчиками. Пішов син. І за корону, яка зігрівала людей і вела вперед, показувала дорогу до кращого життя, дали першому сину ім'я – Тризуб.

Середньому сину мати в дорогу подарувала жовто-блакитний одяг. Своїми хорошими справами прославив він свою матір. Дали люди йому ім'я – Прапор.

А там, де був молодший син, завжди звучала дзвінкоголоса пісня, тому що мати подарувала молодшому сину голос солов'я. І дали йому ім'я – Гімн. Із того часу йдуть завжди разом – Тризуб, Прапор і Гімн, прославляючи рідну матусю. То хто ж ця мати?

Завдання від Мудрої Сови. Гра «Державні символи України»

Учитель.

- ✓ Які державні символи ви знаєте? Якого кольору прапор? Що означає кожен колір? Давайте перевіримо, чи ви праві. (Відео про прапор України.)
- ✓ Що означає тризуб? Давайте перевіримо вашу відповідь. (Відео про герб України.)
- ✓ Як називається гімн України? Хто його склав? Хто написав музику до гімну? Як треба поводитися, коли ми чуємо гімн України? Давайте виконаємо цю урочисту пісню. (Відеокараоке «Гімн України».)

3. Станція «Рослини-символи»

Учитель: Крім державних символів, Україна має ще й національні рослинні символи та обереги. Давайте назвемо їх.

– Відшукайте та розфарбуйте слова в таблиці, що є назвами рослинних символів та оберегів.

–	Що	ви	знаєте	про	них?		
<i>(Презентація національних символів)</i>							
К	П	В	І	Н	О	К	Я
С	Т	В	Е	Р	Б	А	Н
В	І	К	А	Л	И	Н	А
Е	С	О	Л	О	В	Е	Й
Р	У	Ш	Н	И	К	М	Е
Б	А	Р	В	І	Н	О	К

А С Ж И Т О Я Л

- Майже в усіх народів є улюблені рослини-символи. У нас це верба, калина, барвінок. Про це говорить прислів'я: «Без верби і калини нема України». Калина – символ кохання, краси, щастя. Навесні вона вкривається білим цвітом, а восени палахкотить гронами червоних плодів. Калиною уквітчують весільний коровай, оселю; нею лікуються. Про калину складено багато пісень, легенд, приказок.

- Почувши слово «Україна», зразу ж уявляєш вербу над водою, тополю в полі... Можливо, ви чули пісню «В кінці греблі шумлять верби»? Окрім краси, верба дає багато користі. Вона, ніби позначка води на землі. Тому й копають криниці під вербою, бо на сухому місці це дерево ніколи не росте.

Легенда про барвінок

Ця рослина, коли ще не мала своєї назви, дуже заздрила запашній фіалці, бо та була у великій пошані серед людей. І тоді квітка звернулася до богині Флори, щоб та подарувала їй аромат, красу і людську любов. Але богиня небула всесильною – не могла вона нагородити рослину великою красою. Зате дала їй назву «вінка», що означає «перемога». І відтоді люди почали вбачати в барвінкові цілющу силу, яка перемагає тяжкі недуги. За це люди подарували рослині свою любов.

4. Станція «Народна скарбничка»

Учитель:

– У кожного із вас лежать картки із завданням. З'єднайте початок прислів'я з кінцівкою. Розтлумачте зміст.

Завдання від Мудрої Сови. Гра «З'єднай прислів'я».

(Робота в парах.)

Рідна земля там і під ялиною рай.

Без верби й калини - і в жмені гріє.

Де рідний край, нема України.

– Як ви розумієте ці прислів'я? Які народні символи України згадано в цих прислів'ях?

Отже, народними символами українців є батьківська хата і святий хліб, вишитий рушник і материнська пісня, верба і калина, і хрещатий барвінок, дивовижна писанка, вірний своєму краю лелека. Усі вони – наші давні та добрі обереги. *(Учитель показує ілюстровані малюнки.)*

5. Станція «Танцювальна»

Відео фізкультхвилинка «Моя Україна»

6. Станція «Вірші про Україну»

(Діти декламують вірші про Україну)

Моя Батьківщина – це край неозорий,

Мамина пісня, і стежка до школи.

Ласкаве проміння, що кидає сонце,

Калина квітуча якраз під віконцем.

Ліси і поля, річки і моря,

Це все – Україна квітуча моя.

Тут батько і мати мене колихали,

І кращого краю я в світі не знаю!

Я пишаюся своєю Україною, бо:

Україна – це я!

Україна – це ти!

Україна – це ми!

Ми єдина сім'я –

Сестри ми і брати,

Ми з тобою і є Україна.

У всіх людей одна святиня,

Куди не глянь, де не спитай,

Рідніша їм своя пустиня,

Аніж земний в чужині рай.

Їм красить все їх рідний край.

Нема без кореня рослини,

А нас, людей, без Батьківщини.

– Є багато країн на землі,

В них – озера, річки і долини.

Є країни великі й малі,

Та найкраща завжди – Батьківщина.

– У всьому світі, кожен зна,

Є Батьківщина лиш одна.

І в нас вона одна-єдина –

Це наша славна Україна!

Золотавий вечір впав на тихі верби,
Солов'їна пісня ллється вдалині,
І мрійлива річка між гаями в'ється –
Все це – Україна.
Все це – я і ти!
*В серці кожної людини
Місце є для Батьківщини.
А у мене і в родини
Живе в серці Україна!*
Я – українка!
Живу в Україні, на вільній, єдиній моїй Батьківщині,
Де все мені в радість: ліси і садки.
Озера й річки, і глибокі ставки,
Лани неосяжні, і гори, й долини,
Цвіт білосніжний у лузі калини.
В душі моїй солодко грає сопілка,
Бо я з України, бо я - українка!
Любіть Україну, як сонце любіть,
Як вітер і трави, і води,
В годину щасливу і в радості мить.
Любіть у годину негоди.
Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну.
Красу її вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.
Ми усі – одна сім'я,
Неповторні – ти і я!
Будемо усі дружити,
В злагоді і мирі жити.
Бо життя – це диво – казка!
В ньому є любов і ласка!
Ми прийшли у світ, щоб жити
Й на Землі добро творити!

7. Станція «Поетична хвилинка»

Учитель:

– Я буду зачитувати вірш, а ви маєте дібрати найбільш вдале слово і закінчити його.)

Завдання від Мудрої Сови. Гра «Закінчи рядок».

Ось небо блакитне і сонце в zenіті!
Моя Україна – найкраща ...(у світі),
Моя Україна – це ліс і озерця,

Безмежні степи і чарівні ... (джерельця),
Красиві пейзажі і гори високі,
Маленькі струмочки і ріки... (глибокі),
Сади чарівні, мальовничії села,
Моя Україна – це пісня ...(весела).
Це щира, багата, як світ, її мова,
Така мелодійна, крилата ... (чудова)!
Її обереги – верба і калина,
Найкраща у світі – моя ... (Україна)
Бо нам найрідніша Вітчизна і мати
То як же нам, дітям, її ...(не кохати)?
Вона дорога нам, і рідна, і мила,
Бо світ перед нами, як мати ...(відкрила).
Вітчизна свята, дорога Україна.

III Підсумок заняття

Девіз нашого квест-заняття:

«Знання – найбільша сила, що дарує школа й Україна мила»

- Пам'ятайте, діти, – ви майбутнє України! Тож своєю працею, здобутками примножуйте її культуру, своїми досягненнями славете її. Будьте гідними своїх предків, любіть рідну землю, бережіть волю і незалежність держави, поважайте свій народ і його мелодійну мову. Шануйте себе і свою гідність, і шанованими будете іншими.

ДОДАТОК В

Тема: Наша мова – солов'їна

(Святково прибраний клас. На столах зразки українських вишивок. Учні одягнені в українські народні костюми).

Ведуча: Шановна громадо! Дорогі гості, батьки і діти! Ми раді зустрітись на нашому святі.

Ведучий: Щасливі ми, що народились і живемо на такій чудовій, багатій, мальовничій землі – в нашій славній Україні. Тут жили наші прадіди, діди, тут живуть наші батьки - тут корінь роду українського, що сягає сивої давнини.

Ведуча: І де б ми не були, скрізь відчуваємо поклик рідної України.

(Звучить у записі пісня «Чом, чом, земле моя!»)

Учні:

1. Україно, краю милий,

Краю золотавий,

Поля твої - широкополі,

Пісні - дзвінкоголосі,

Міста наші рідні,

Сади пишноцвіті,

Пшениці ряснії,

Городи багатії.

2. Любіть Україну, у сні й на яву,

Вишневу свою Україну,

Красу її вічно живу і нову,

І мову її солов'їну.

Ведучий: Для кожного народу його дорога його мова, а для нас найближча – українська.

Учні:

3. Ой, яка чудова українська мова!

Де береться все це, звідкіля і як?

В ній лісочок, пуща, гай, діброва,
Бір, перелісок, чорноліс. Є і ще й байрак!
Ведуча: Мова! А що таке мова? Народ говорить; "слово до слова – зложиться мова", а Т. Шевченко ось як про неї каже:

4. Ну щоб здавалося, слова...

Слова та й голос – більш нічого,

А серце б'ється, ожива,

Як їх почує. *(Діти виконують пісню «Рідна мова»)*

5. Мова рідна, слово рідне,

Хто вас забуває,

Той у грудях не серденько –

Тільки камінь має.

6. Як ту мову нам забути,

Якою учила

Нас всіх ненька говорити,

Ненька наша мила.

7. Її, незміряно багату,

Дзвінку, і ніжну, і завзяту,

Як день сьогоднішній чудовий,

Люблю, люблю українську мову.

8. Буду я навчатись мови золотої

У трави-веснянки, у гори крутої,

В потічка веселого, що постане річкою

В пагінця зеленого, що зросте смерічкою.

Ведучий: Найбільше і найдорожче добро кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почуття.

9. Як гул століть, як шум віків, Як бурі подих - рідна мова, Вишневих ніжність пелюстків, Сурма походів світанкова, Неволі стогін, волі спів, Життя духовного основа. Ведуча: Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не

може й сам викликати поваги до себе. Любов до рідної мови починається ще з колиски, з маминої пісні. Народні колискові пісні зачаровують усіх, хто їх почує, незвичайною ніжністю і простотою.

(Діти виконують пісню «Котику сіренький»)

Ведучий: "І чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь", – закликає нас великий Кобзар. Любов до нашої неосяжної землі починається з любові до маленької батьківщини, до пам'яті про рідний поріг, до мудрості народної казки.

Ведуча: Немає у світі людини, яка б не любила казок, або не чула їх. І зараз ми подивимось, чи знаєте ви казки нашого народу. Послухайте уривки з казок. Відгадайте ці казки.

Учні читають уривки з 4-5 казок: «Царівна-жаба», «Котигорошко»,

Ведучий: Наш народ має і свої рослини-символи. Це – верба і калина. Колись було таке повір'я: якщо зробити з калини сопілку, то неодмінно у родині з'явиться син.

Ведуча: Калину оспівував у своїх віршах Тарас Шевченко, він писав: «Найдеш у гаї ту калину, то й пригорнись, бо я любила, моя дитино. її колись».

А в яких піснях чи віршах згадується, описується калина?

1- й учень: У вірші "Тече вода з-під явора" Т.Шевченка.

Тече вода з-під явора

Яром на долину.

Пишається над водою

Червона калина.

2- й учень: А ще у Кобзаря є вірш "Зацвіла в долині червона калина..."

Зацвіла в долині

Червона калина

Ніби засміялась – дівчина-дитина.

Ведуча: А зараз ми заспіваємо вам пісню про калину "Ой, є в лісі калина" *(Виконують пісню з рухами)*

Ведучий: Багатий український народ і на загадки та приказки.
Спробуйте відгадати загадки. (Діти загадують загадки).

- А хто знає приказки і прислів'я?

(Залучаються до відповідей гості, батьки)

Учні:

1. Вивчайте, любіть свою мову,

Як світлу Вітчизну любіть,

Як степу красу малинову,

Як рідного неба блакить.

2. Ти постаєш в ясній основі,

Як пісня линеш, рідне слово,

Ти наше диво калинове,

Кохана, материнська мова.

3. Рідна мово материнська,

Ти – душа мого народу,

Будь від роду і до роду,

Рідна мово материнська. 3. (В українському костюмі)

Я – дитина українська,

Вукраїнського роду.

Українці – то є назва

Славною народу.

І як мені України

Щиро не кохати?

Мене ненька по-україноньки

Вчила розмовляти..

І як мені України

Щиро не любити?

Мене вчили по-українськи

Господа молити.

За свій рідний край і нарід

Я Господа молю:

Зішли, Боже, Україні

І щастя, і долю!

(Всі разом співають пісню «Ой зелене жито, зелене»).

Ведучий: В нашій мові є букви, які відразу відрізняють її з-поміж мов інших народів. Це букви "ї" та "є". Буква "є" порівнюється з місячним серпиком, з молодим місяцем, а буква "ї" – з свічечкою. І як свічечку треба берегти від вітру, негоди, так треба берегти і шанувати рідну мову.

Ведуча: Ти, дитино покликана захищати своїми долоньками крихітну свічечку букви "ї"; а також, витягнувшись на пальчиках, оберігати місячний серпик букви "є". Бо кажуть, дитино, що мова наша – солов'їна. Правильно кажуть. Але зятям собі, що колись можуть настати такі часи, коли нашої мови не буде пам'ятати навіть найменший соловейко. Тому не можна покладатися тільки на солов'їв, дитино.

(Звучить пісня у виконанні П.Зіброва «Є, є в нас воля»)